

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ

Τὸ νόημα πού, ἀκολουθώντας τὸν Gilson, δεχτήκαμε ὅτι ἔχει ἡ ἔκφραση χριστιανικὴ φιλοσοφία, ἀπορρέει ἀπὸ τὸ ριζικὰ νέο στοιχεῖο πού εἰσάγεται ἀπὸ τὸ χριστιανισμὸ στὸν πνευματικὸ κόσμο, ἐννοοῦμε τὴν πίστη τὴν «ὑπὲρ λόγον». Καταλαβαίνουμε ἀμέσως ἀπὸ 'δῆ γιατί οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας εἶδαν εὐθὺς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὴ φιλοσοφία σὰν θεραπευτὴ τῆς Θεολογίας.—Εἶναι ἡ ἄποψη πού τόσο σκανδαλίζει τοὺς ὀρθολογιστὲς, γιατί δὲ θέλουν νὰ δοῦν πόσο ἡ ἴδια ἡ πίστη εἶναι πνεῦμα.—Καὶ ἀφοῦ ἡ πίστη εἶναι «ὑπὲρ λόγον», ξεπερνᾷ δηλαδὴ τὸν ἀνθρώπινον λόγο, τοῦτος πρέπει νὰ εἶναι στὴν ὑπηρεσία της.

Θὰ προσπαθήσουμε τώρα νὰ διαγράψουμε τὴ μεταφυσικὴ σκέψη πού ἀφορμήθηκε ἀπὸ τὴν πίστη στὴν ἕξ ἀποκαλύψεως ἀλήθεια καὶ διαμορφώθηκε κατὰ τρόπο σύμφωνο μὲ τὸ περιεχόμενον αὐτῆς τῆς ἀληθείας. Νὰ παρουσιάσουμε τὴ σκέψη αὐτὴ σὲ ὅλες τὶς κύριες γραμμὲς της καὶ νὰ προχωρήσουμε καὶ σὲ ἀνάλυσή της εἶναι πολὺ μεγάλο καὶ δύσκολο ἔργο. Δὲ θὰ καταπιαστοῦμε μ' αὐτό. Θὰ ἀρκεσθοῦμε σὲ μερικὲς ἀπόψεις πού θὰ συμπληρώσουν ὅσα εἶπαμε γιὰ τὴ χριστιανικὴ φιλοσοφία καὶ θὰ δείξουν καθαρότερα τὴν κατεύθυνση μόνο τῆς χριστιανικῆς μεταφυσικῆς, τὸ πνευματικὸ της κλίμα δηλαδή. Ὁ καλύτερος τρόπος γιὰ τὸ ἔργο τοῦτο εἶναι νὰ ἀνατρέξωμε πρῶτα σὲ μερικὰ χαρακτηριστικὰ κείμενα τῆς Καινῆς Διαθήκης· νὰ ἐρωτήσωμε ἔπειτα μερικούς, ὄχι ἀνθρώπους τοῦ λαοῦ τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων, ἀλλὰ φιλοσόφους ὅπως ὁ Ἰουστίνος καὶ ὁ Αὐγουστίνος νὰ μᾶς ποῦν γιατί ἔγιναν χριστιανοί. Ἡ ἀπάντησή τους μᾶς εἶναι πολύτιμη, γιατί δείχνει σὲ ποιά ψυχικὴ τους ἀνάγκη αἰσιθάνθησαν οἱ φιλοσοφικὰ καλλιεργημένοι αὐτοὶ ἄνθρωποι ὅτι ἀνταποκρίθηκεν ὁ χριστιανισμός. Ἄν σκεφτοῦμε ὅτι τὸ φαινόμενο αὐτὸ δὲν ἔπαυε νὰ παρουσιάζεται καὶ στοὺς νεώτερους χρόνους, φιλόσοφοι δηλαδὴ νὰ καταφεύγουν στὸ χριστιανισμὸ καὶ σ' αὐτὸν νὰ βρίσκουν ἱκανοποιητικὴ ἀπάντηση γιὰ τὰ προβλήματα πού τοὺς ἀπασχολοῦν,—τυπικὸ παράδειγμα ὁ Πασκάλ,— θὰ κατανοήσουμε βαθύτερα τὴ σημασία τοῦ γεγονότος. Πέρα ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ περίπτωσιν, θὰ δοῦμε στὴν ἀπάντησιν πού μᾶς δίνουν, τὴν οὐσίαν τῆς χριστιανικῆς μεταφυσικῆς, τὸν κόσμον σκέψεων πού ὀργανώνει. Ἀφοῦ ἐξετάσωμε τὰ δυὸ αὐτὰ σημεῖα θὰ προχωρήσωμε σὲ μερικὲς, τὶς χαρακτηριστικώτερες, γενικὲς γραμμὲς τῆς μεταφυσικῆς αὐτῆς.

"Αν εξετάσωμε τὴ διδασκαλία τοῦ Σωκράτη, τοῦ Πλάτωνος, τῶν
 Στωϊκῶν, τοῦ Πλωτίνου, κάθε ἀξία γενικὰ τοῦ ὀνόματός της φιλοσο-
 φικῆ σύνθεσης, θὰ δοῦμε ὅτι κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὰς προσπαθεῖ νὰ ἐπι-
 τύχη μιὰ μεταβολὴ στὴ σκέψη τέτοια πὺ νὰ ἐπιφέρει ἀνίλογο φωτι-
 σμὸ καὶ στὴ βύληση. Ἀπὸ τὴν ἀποψη τούτη κάθε φιλοσοφία εἶναι
 μιὰ «ἀγωγή τῆς ψυχῆς» ἢ «περιαγωγή» τῆς ψυχῆς, ὅπως εἶπεν ὁ Πλά-
 των». Τὸ ἔργο της αὐτὸ ἢ φιλοσοφία προσπαθεῖ νὰ τὸ ἐπιτύχη «διὰ
 τοῦ λόγου». Ὁλόκληρο τὸ φιλοσοφικὸ του σύστημα κάθε φιλόσοφος
 λέγει ὅτι εἶναι, ἢ πιστεύει ὅτι εἶναι μιὰ οἰκοδομὴ ἀπὸ ἐπιχειρήματα
 λογικὰ αἰτιολογημένα, πὺ τὸ κεντρεῖ τους ὑπηρετεῖ τὰ ἄλλα, ὅπως γί-
 νεται στὰ μαθηματικά. Ὁ χριστιανισμὸς ἔρχεται τώρα καὶ ζητεῖ ἀπὸ
 τὸν Ἕλληνα νὰ παραιτηθῆ ἀπὸ τὸν λόγον, ὅπως τὸν ἔβλεπε ὡς τότε,
 καὶ νὰ δεχτῆ τὴν ἀλήθεια ἔξ ἀποκαλύψεως, ἢ ὁποῖα ὑπερβαίνει τὸν
 ἀνθρώπινο λόγο. Αὐτὴ ἢ ἀλήθεια θὰ ὀργώση τώρα τὴν ψυχὴ του καὶ
 θὰ ἐπιφέρει τὴ ριζικὴ μεταστροφή τῆς βούλησης μὲ τὴν πίστη. Τὴν
 τέτοια βούληση ἔρχεται καὶ καθαγιάζει καὶ δλοκληρώνει καὶ μετουσιώ-
 νει ἢ χάρις τοῦ Κυρίου, κάνοντάς τὴν ἕν. μὲ τὴ δικὴ του θέληση. Ὁ
 πραγματικὸς χριστιανὸς ὑποτάζει τὴ θέλησή του στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ.
 Ἔτσι ὁ ἄνθρωπος βρῆκε στὴν πίστη τὸ μέσο νὰ ξεπεράση τὸν ἑαυτὸ
 του. Καὶ ἔτσι εἶναι πὺ τὸ Εὐαγγέλιο πλαστουροεῖ τὸν «καινὸν ἄν-
 θρωπον». Ὑψώνει τὴ θέληση τοῦ ἀνθρώπου ὥσπου νὰ ταυτισθῆ μὲ
 τὴ θέληση τοῦ Θεοῦ. Μὲ τὸν ταυτισμὸ αὐτὸ «νεουργεῖται ἢ κτίσις»
 αὐτὸς περιέχει τὴ μυστικὴ οὐσία τοῦ χριστιανισμοῦ.

Ἄς ἐπιμείνωμε ἀκόμη στὴν οὐσιώδη αὐτὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν
 ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ τὸ χριστιανισμὸ. Στὴ θεωρητικὴ του δια-
 δρομὴ πρὸς τὰ ἄνω ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὸν Πλωτῖνο φτάνει, μόνο ὡς
 τὴ δεύτερη ὑπόστυση, τὸ νοῦ. Γιατὶ ἢ διάνοια μπορεῖ νὰ συλλάβη
 μόνο ὄντα, πὺ τὰ περιορίζουν ὄρια καὶ ἔχουν μορφή. Πάνω ὅμως
 ἀπὸ τὸ νοῦ θέτει ὁ Πλωτῖνος τὸ ἕν, τὸ πρῶτον ἀγαθόν, τὴν πηγὴ
 τῶν ὄντων, καὶ αὐτὸ τὸ βλέπει σὰν ἀπειρότητα καὶ ἀπροσδιοριστία.
 Εἶναι τὸ ἕν ἢ ἀπόλυτη ἐλευθερία νὰ εἶναι ὅ,τι θέλει, χωρὶς νὰ δένε-
 ται μὲ καμμιά οὐσία. Εἶναι δηλαδή καθαρὰ ὑπερούσιο καὶ ὑπερβατικὸ
 ὄν. Βλέπει μὲ ἄλλα λόγια ὁ Πλωτῖνος τὴν οὐσία τῶν ὄντων ἀνεξάρ-
 τητη ἀπὸ τὶς μορφὰς μὲ τὶς ὁποῖες ὁ νοῦς τὰ ἀποκρυσταλλώνει. Ἡ
 σκέψη αὐτὴ θὰ ἀποτελέση κεντρικὴ ἀρχὴ καὶ τῆς χριστιανικῆς μετα-
 φυσικῆς στὴν προσπάθειά της νὰ κατανόηση κατηγόρηματα τῆς θεϊ-
 κῆς οὐσίας ὅπως ἢ ἀπειρότητα, ἢ παντοδυναμία. Ὅσο καὶ ἂν εἶναι

ὅμως ὑπερβατικὸ καὶ ὑπερούσιο τὸ Πλωτινικὸ "Ἐν, εἶναι πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸ ὑπερβατικὸ πρόσωπο τοῦ Θεοῦ τῶν χριστιανῶν.

"Ἡ ἴδια ἀπόσταση χωρίζει καὶ τὴ μέθοδο μὲ τὴν ὁποία τὰ φτάνομε. "Ἐκσταση τὴν ὠνόμασαν οἱ Νεοπλατωνικοί· τὸ ἴδιο ὄνομα συχνὰ τῆς ἔδωσαν καὶ οἱ μυστικοὶ χριστιανοί. Τὸ ἴδιο ὄνομα ἀλλὰ μὲ διαφορετικὸ περιεχόμενο. "Ἄς μὴν εἶναι διανοητικὴ μέθοδος ἢ πλωτινικὴ ἔκσταση, τὸ κορύφωμα τῆς μοίρας τῆς ψυχῆς· ἄς τὴν ὀνομάζει ὁ Πλωτίνος «ἄρρητον ἔπαρην τοῦ ἀρρήτου ἑνός», «φυγὴν μόνου πρὸς μόνον», στὴν οὐσία της μένει πολὺ στενὰ δεμένη μὲ τὴ θεωρία. Εἶναι μιὰ κατάστασις ὅπου ἡ ψυχὴ αἰσθάνεται ὅτι βρίσκεται μπροστὰ στὸ Θεό, χαίρεται αὐτὴ τὴν παρουσία, θεᾶται τὸ "Ἐν. "Ἡ πλωτινικὴ ἔκστασις εἶναι παιθητικὴ κατάστασις. "Ἀντίθετα ὅταν ἡ ἔκστασις ἀνεβάσῃ τὸ χριστιανὸ μέχρι τοῦ Θεοῦ, «ἐνώπιον ἐνωπίω» ἔχομε πολὺ διαφορετικὰ ἀποτελέσματα. Μὲ τὴν ἔκστασις ὁ τέλειος μυστικὸς ἐπιτυγχάνει τὴν «θεώσιν» του· ὁ ἄνθρωπος «θεοῦται». "Ἡ χριστιανικὴ ἔκστασις δημιουργεῖ τὸν νέο τύπο ἀνθρώπου. Τὸν ἄνθρωπο ποὺ νίκησε, ποὺ ξεπέρασε τὸν ἑαυτό του καὶ δέχτηκε μέσα του τὸ Θεό. Καὶ τί θεϊκὸ δέχτηκε μέσα του; Αὐτὸ ποὺ εἶπαμε καὶ πρὶν· ὑπέταξε, ἐταύτισε τὴ θέλησή του μὲ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ. "Ὅταν, ὕστερ ἅπ' αὐτὴ τὴν ταύτιση, ξαναγυρίσῃ ὁ τέλειος μυστικὸς ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους, εἶναι τὸ ὄργανο τῆς θείας θελήσεως, γεμᾶτος ἐνέργεια καὶ δράση, ὄχι ὁ παιθητικὸς ἐνατενιστής. "Ἡ πράξις εἶναι γιὰ ὁ χριστιανὸ ἢ ἀνώτατη μορφή ἐνεργείας καὶ ὄχι μιὰ ἐξισθένισις τῆς θεωρίας, ὅπως εἶναι γιὰ τὸν Πλωτίνου, ποὺ λέγει ὅτι οἱ ἄνθρωποι, «ὅταν ἀσθενήσωσιν εἰς τὸ θεωρεῖν, σκιὰν θεωρίας καὶ λόγου τὴν προξίν ποιοῦνται» ("Ἐν. III, VIII, 4).

Στὴν ἐπὶ τοῦ ὅρους ὁμιλία κυριῶς δίνεται, μὲ τρόπο ἐπιγραμματικὸ, ὁ νέος τύπος τοῦ ἀνθρώπου, ἰδιαίτερα μὲ τοὺς μακρισμούς: «Μακάριοι οἱ πτωχοὶ τῷ πνεύματι, ὅτι αὐτῶν ἐστὶν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν. Μακάριοι οἱ πενθοῦντες, ὅτι αὐτοὶ παρακληθήσονται. Μακάριοι οἱ πρочеῖς, ὅτι αὐτοὶ κληρονομήσουσι τὴν γῆν. Μακάριοι οἱ πεινῶντες καὶ διψῶντες τὴν δικαιοσύνην, ὅτι αὐτοὶ χορτασθήσονται. Μακάριοι οἱ ἐλεήμονες, ὅτι αὐτοὶ ἐλεηθήσονται. Μακάριοι οἱ καθαροὶ τῇ καρδίᾳ, ὅτι αὐτοὶ τὸν Θεὸν ὄψονται. Μακάριοι οἱ εἰρηνοποιοί, ὅτι αὐτοὶ υἱοὶ Θεοῦ κληθήσονται...». Καί: «...ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν καὶ προσεύχεσθε ὑπὲρ τῶν διωκόντων ὑμᾶς· ὅπως γένησθε υἱοὶ τοῦ Πατρὸς ὑμῶν τοῦ ἐν οὐρανοῖς, ὅτι τὸν ἥλιον αὐτοῦ ἀνατέλλει ἐπὶ πονηροὺς καὶ ἀγαθοὺς καὶ βρέχει ἐπὶ δικαίους καὶ ἀδίκους... "Ἐσεσθε οὖν ὑμεῖς τέλειοι ὡς ὁ Πατὴρ ὑμῶν ὁ οὐράνιος τέλειός ἐστιν».

Καί : « Ὁ λύχνος τοῦ σώματός ἐστιν ὁ ὀφθαλμός. Ἐὰν οὖν ἡ ὁ ὀφθαλμός σου ἀπλοῦς, ὅλον τὸ σῶμά σου φωτεινὸν ἔσται· ἐὰν δὲ ὁ ὀφθαλμός σου πονηρὸς ᾖ, ὅλον τὸ σῶμά σου σκοτεινὸν ἔσται. Εἰ οὖν τὸ φῶς τὸ ἐν σοὶ σκότος ἐστίν, τὸ σκότος πόσον». Καί : « Αἰτεῖτε καὶ δοθήσεται ὑμῖν· ζητεῖτε καὶ εὗρήσετε· κρούετε, καὶ ἀνοιγήσεται ὑμῖν». Καί : « οὐ πᾶς ὁ λέγων μοι Κύριε Κύριε, εἰσελεύσεται εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, ἀλλ' ὁ ποιῶν τὸ θέλημα τοῦ Πατρὸς μου τοῦ ἐν οὐρανοῖς». (Κατὰ Ματθαῖον 5 : 3 - 11, 44 - 48. 7 : 7, 21 - 22). Ὁ θεωρητικὸς ἄνθρωπος καὶ ὁ θεωρητικὸς βίος, τὸ ἄκρο ἀγαθὸ κατὰ τὴν Ἑλληνικὴ φιλοσοφία, καταδικάζονται ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιον. Τὸ κάλεσμα τοῦ Εὐαγγελίου δὲν ἀπευθύνεται στοὺς λίγους ἐκλεκτούς, στοὺς μεγαλοφυεῖς, ἀλλὰ σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν ἀνήκει τώρα στοὺς « πτωχοὺς τῷ πνεύματι », σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, φτάνει νὰ γίνουν « πτωχοὶ τῷ πνεύματι », νὰ ὑποκαταστήσουν στὴ δική τους θέληση τὸ θέλημα τοῦ οὐρανοῦ Πατρὸς. Μὲ πολλοὺς τρόπους τὸ Εὐαγγέλιον, αὐτὸ τὸ κάλεσμα ἀπευθύνει στὸ βάθος στὸν ἄνθρωπον. Νὰ ξεπεράσῃ τὸν ἑαυτό του, ὄχι μὲ τὸ θεωρητικὸν λόγον, ὅπως ζητοῦσαν οἱ φιλόσοφοι, ἀλλὰ μὲ μιὰ ὁλοκληρωτικὴ μεταστροφή τῆς θέλησός του, στηριγμένη ὄχι στὸν λόγον, ἀλλὰ στὴν πίστη. Αὕτῃ ἡ μεταστροφή ἀνοίγει τὰ μάτια τῆς ψυχῆς, ἀφαιρεῖ τὸ καταπέτασμα ποὺ ἐμπόδιζε τὴν ὄραση, καὶ μπροστὰ του βλέπει ὁ ἄνθρωπος ἀνοιχτὴ τὴ θύραν ποὺ τὸν εἰσάγει πρὸς τὸν Θεόν. « Ἐὰν ὑμεῖς μείνητε ἐν τῷ λόγῳ τῷ ἐμῷ, ἀληθῶς μαθηταὶ μου ἔστε, καὶ γνώσεσθε τὴν ἀλήθειαν, καὶ ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώσει ὑμᾶς ». (Κατὰ Ἰωάννην, 8, 31—33). Μὲ τὴ λύτρωση ποὺ θὰ τοὺς φέρῃ ἡ ἀλήθεια, ἀλήθεια ποὺ εἶναι πράξις καὶ ὄχι θεωρία, θὰ καταλάβουν ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι « ἡ ὁδὸς καὶ ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωὴ » καὶ « ἡ ἀμπελὸς ἡ ἀληθινή » ὅτι φέρουν μέσα τοὺς τὸ Χριστό : « . . . γνώσεσθε ὑμεῖς ὅτι ἐγὼ ἐν τῷ Πατρὶ μου καὶ ὑμεῖς ἐν ἐμοὶ καὶ ἐγὼ ἐν ὑμῖν ». Τότε ἡ καινὴ ἐντολή : « ἀγαπᾶτε ἀλλήλους καθὼς ἠγάπησα ὑμᾶς » δὲ θὰ μείνῃ νεκρὸ γράμμα, θὰ γίνῃ κανόνας ζωῆς· γιατί θὰ δοῦν ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ὅλος ἀγάπη : « μείζονα ταύτης ἀγάπην οὐδεὶς ἔχει, ἵνα τις τὴν ψυχὴν αὐτοῦ θῇ ὑπὲρ τῶν φίλων αὐτοῦ. Ὑμεῖς φίλοι μου ἔστε . . . » (Κατὰ Ἰωάννην 13, 6. 15, 1. 14, 19. 15, 13).

Αὕτῃ τῇ νέα οὐσία τοῦ ἀνθρώπου τοῦ Εὐαγγελίου, στὴ ριζικὴ τῆς ἀντίθεση πρὸς τὴν Ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ παράδοση καὶ τὸν πολιτισμὸν ὁ Ἀπόστολος Παῦλος τὴν ἐνίωσε βαθύτατα καὶ τὴν ἔδωσε μὲ ἀναγλυφικὸν τρόπο στὴν Α' πρὸς Κορινθίους Ἐπιστολή : « Ὁ λόγος

γάρ, λέγει, ὁ τοῦ σταυροῦ τοῖς μὲν ἀπολλυμένοις μωρία ἐστίν, τοῖς δὲ σωζομένοις ἡμῖν δύναμις Θεοῦ ἐστίν. Γέγραπται γάρ :

Ἐπολῶ τὴν σοφίαν τῶν σοφῶν,
καὶ τὴν σύγερσιν τῶν συνετῶν ἀθετήσω.

Ποῦ σοφός ; Ποῦ συνζητήτης τοῦ αἰῶνος τούτου ; Οὐχὶ ἐμώραναν ὁ Θεὸς τὴν σοφίαν τοῦ κόσμου ; Ἐπειδὴ γὰρ ἐν τῇ σοφίᾳ τοῦ Θεοῦ οὐκ ἔγνω ὁ κόσμος διὰ τῆς σοφίας τὸν Θεόν, ἠυδόκησεν ὁ Θεὸς διὰ τῆς μωρίας τοῦ κηρύγματος σῶσαι τοὺς πιστεύοντας. Ἐπειδὴ καὶ Ἰουδαῖοι σημεῖα αἰτοῦσιν καὶ Ἕλληνες σοφίαν ζητοῦσιν, ἡμεῖς δὲ κηρύσσομεν Χριστὸν ἐσταυρωμένον, Ἰουδαίοις μὲν σκάνδαλον, ἔθνεσιν δὲ μωρίαν, αὐτοῖς δὲ τοῖς κλητοῖς, Ἰουδαίοις τε καὶ Ἕλλησιν, Χριστὸν Θεοῦ δύναμιν καὶ Θεοῦ σοφίαν. Ὅτι τὸ μωρὸν τοῦ Θεοῦ σοφώτερον τῶν ἀνθρώπων ἐστίν, καὶ τὸ ἀσθενὲς τοῦ Θεοῦ ἰσχυρότερον τῶν ἀνθρώπων... τὰ μωρὰ τοῦ κόσμου ἐξελέξατο ὁ Θεὸς ἵνα κατασχύνῃ τοὺς σοφοὺς...» (I, 18-28). «Οὐκ οἴδατε ὅτι ναὸς Θεοῦ ἐστε καὶ τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ ἐν ὑμῖν οἰκεῖ ;». «Εἴ τις δοκεῖ σοφὸς εἶναι ἐν τῷ αἰῶνι τούτῳ, μωρὸς γενέσθω, ἵνα γένηται σοφός. Ἡ γὰρ σοφία τοῦ κόσμου τούτου μωρία παρὰ τῷ Θεῷ ἐστίν.» «Οὐκ οἴδατε ὅτι μικρὰ ζύμη ὅλον τὸ φύραμα ζυμοῖ ; Ἐκκαθάρατε τὴν παλαιὰν ζύμην, ἵνα ἦτε νέον φύραμα...». «Οὐκ οἴδατε ὅτι τὰ σώματα ὑμῶν μέλη Χριστοῦ ἐστίν ; Ἄρας οὖν τὰ μέλη τοῦ Χριστοῦ ποιήτω πόρνης μέλη ; Μὴ γένοιτο.» «Ἡ γνῶσις φυσιοῦ, ἡ δὲ ἀγάπη οἰκοδομεῖ· εἴ τις δοκεῖ ἔγνωκέν τι, οὕτω ἔγνω καθὼς δεῖ γνῶναι· εἰ δὲ τις ἀγαπᾷ τὸν Θεόν, οὗτος ἔγνωσται ὑπ' αὐτοῦ.» «Ἐὰν ταῖς γλώσσαις τῶν ἀνθρώπων λαλῶ καὶ τῶν ἀγγέλων, ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω, γέγονα χαλκὸς ἤχων καὶ κύμβαλον ἀλαλάζον.» Ἄμεση συνέπεια ἀπὸ τὴν ἐνοίκηση τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος εἶναι ὅτι «εἷς ἄρτος, ἐν σῆμα οἱ πολλοὶ ἐσμεν... εἴτε Ἰουδαῖοι εἴτε Ἕλληνες, εἴτε δοῦλοι εἴτε ἐλεύθεροι.» (Πρὸς Κορινθίους Α' 3:16, 18-19 — 5, 6-7 — 6, 15 — 8, 1-4 — 13, 1 — 10, 17 — 12, 13).

Μὲ μονιδικὴ δξύτητα συλλαμβάνει ὁ Παῦλος τὴν ἄβυσσο ποῦ χωρίζει τὸν παλιὸ ἀπὸ τὸν νέο ἄνθρωπο. Ὁ Ἕλληνας θήρευσεν τὴν τελειότητα τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὰ ἀνθρώπινα μέτρα, μὲ τὴν σοφία τοῦ κόσμου τούτου. Ὁ Χριστὸς καλεῖ, ὅπως εἶπαμε, τὸν ἄνθρωπο νὰ νικήσῃ, νὰ ξεπεράσῃ τὸν ἑαυτό του. Θὰ ἀνακαλύψῃ τότε, ὅχι τὸν ἄνθρωπο ποῦ φέρνει μέσα σου· θὰ δῆ ὅτι μέσα του κατοικεῖ ὁ Θεός, θὰ παραδοθῇ στὴν κυβέρνησή του, θὰ ὑποστῆ «τὴν καλὴν ἀλλοίωσιν», ὅπως εἶπαν ἀργότερα οἱ μυστικοὶ τοῦ Βυζαντίου, θὰ φτάσῃ δηλαδὴ

στην «θέωσιν». Ὁ Ἕλληνας πίστευε ὅτι ἡ γνώση, ἡ θεωρία εἶναι ἡ φέρνει στὸ ἄκρο ἀγαθό. Οὐσία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι γιὰ τὸ χριστιανὸ ἡ βούληση, αὐτῆς ἡ ὀλοκληρωτικὴ μεταστροφή βάζει τὸν ἀνθρώπο στὸ δρόμο τοῦ Θεοῦ. Δὲν εἶναι ἀρκετό, ὅπως ἔλεγεν ὁ Σωκράτης, νὰ βάλῃς στὴ θέση τῆς ἀμαθείας τὴ γνώση, νὰ γίνῃς ἀπὸ ἀμαθὴς σοφός γιὰ νὰ σωθῆς. Ὅταν αὐτὸ μόνο κάμῃς δὲ θὰ γίνῃς ἀπὸ ἀμαθὴς σοφός, ἀλλὰ μωρός. Ἡ γὰρ οὐσία ποὺ ἀποκαλύπτει ὁ Χριστὸς στὸν ἀνθρώπο ἀνοίγει τὸ δρόμο γιὰ τὴ μυστικὴ πορεία τοῦ χριστιανοῦ. Ἀγώνας του καὶ σκοπὸς του νὰ γίνῃ ὅσο μπορεῖ ἐντελέστερος μιμητὴς τοῦ Χριστοῦ. Αὐτὸ δὲν εἶναι θεωρία, εἶναι πράξη, ὑπαρξή, ζωή.

Δὲν καταδικάζει ἀπόλυτα ὁ Παῦλος, ὅπως θὰ νόμιζε κανεὶς τὴν πρώτη στιγμὴ, τὴ γνώση, τὴ θεωρία. Καταδικάζει τὴν πίστη ὅτι ἡ γνώση, ἡ θεωρία εἶναι, ἡ φέρνει στὸ ἄκρο ἀγαθό. Ἡ γνώση μένει μιὰ σπουδαία λειτουργία γιὰ τὸν ἀνθρώπο, ὅσο μένει μέσα στὴν ἀνθρώπινη περιοχὴ, γιὰ τὸν ἀνθρώπο τοῦ κόσμου τούτου. Εἶναι ὅμως μιὰ «θύραθεν σοφία», ποὺ μᾶς ἔρχεται ἀπέξω. Δὲ θὰ μᾶς ὀδηγήσῃ αὐτὴ νὰ συλλάβωμε τὶς σχέσεις ποὺ δένουν τὸν ἀνθρώπο μὲ τὸ Θεό, ἀκόμη λιγώτερο νὰ ὑψωθοῦμε ὡς τὸ Θεό. Ἡ «θύραθεν σοφία» προσκολλᾷ τὸν ἀνθρώπο στὸν ἀνθρώπο, τὸν δένει μὲ τὸν κόσμο τούτον. Τοῦτος εἶναι ὁ μεγάλος κίνδυνος ποὺ περικλείει. Γιὰ τὴ θεϊκὴ περιοχὴ καταντᾷ ἡ σοφία αὐτὴ ἀσήμαντη λεπτομέρεια, ἡ γίνεται ἐμπόδιο ποὺ πρέπει νὰ τὸ ξεπεράσωμε. Ἐντελῶς ἄλλα μέτρα δηλαδὴ ἔχομε τώρα. Στὴν ἑλληνικὴ σοφία, ποὺ ἔτσι ἰδωμένη εἶναι μωρία, ἀντιθέτει ὁ Παῦλος τὴ χριστιανικὴ μωρία, ὅπως λέγει, τὴν πίστη στὸ Χριστό, ποὺ αὐτὴ εἶναι ἡ ἀληθινὴ σοφία. Καὶ ἔτσι, δὲν εἶναι πάλι ὁ Παῦλος ἐχθρὸς τῆς σοφίας, ἀλλὰ ὠρισμένης σοφίας. Μὲ τὸ χριστιανισμό, ὅπως βλέπομε, ἡ σκέψη ἀφορμᾶται ἀπὸ μιὰ χώρα ποὺ ξεπερνᾷ τὸν ἀνθρώπο ἀπὸ αὐτὴν προσπαθεῖ νὰ συλλάβῃ τὶς κύριες γραμμὲς ποὺ δένουν τὸν ἀνθρώπο μὲ τὸ Θεὸ καὶ ἐρμηνεύουν τὸν ἀνθρώπο. Καί, ὅπως εἶδαμε, τὸ κύριο μεταφυσικὸ στοιχεῖο στὴ χριστιανικὴ ἀνθρωπολογία εἶναι ἡ ἔξαρση τῆς βουλήσεως. Ἐπειδὴ τὰ πράγματα εἶναι ἔτσι, ἐνῶ ἡ πλωτικὴ ἔκσταση μαζεύει τὴν ψυχὴ στὸν ἑαυτὸ της ἢ τὴ ρίχνει σὲ ἐγκαρτέρηση, ἡ πίστη στὸ Χριστὸ ξεδιπλώνει ἀφάνταστη ἐνεργητικότητα στὴν ψυχὴ τοῦ πιστοῦ, τὴ διάπλατα ἀνοιχτὴ νὰ ἀγκαλιάσῃ ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα μὲ τὴν ἀγάπη της, ὅπως ἔκαμε ὁ Χριστός.

* * *

Ἄς δοῦμε τώρα τί λέγουν οἱ φιλόσοφοι ποὺ ἔγιναν χριστιανοί. Δὲν εἶναι λίγοι. Ἀνάμεσά τους ὁ στωϊκὸς Πάνταινος ποὺ προσήλθε

στό χριστιανισμό και έγινε προϊστάμενος τῆς Κατηχητικῆς Σχολῆς Ἀλεξανδρείας. Πρόκειται γιὰ τὴν περίφημη σχολή, πού ὑπῆρξε τὸ φυτώριο πολλῶν μεγάλων πατέρων. Φιλοσοφικὰ καλλιεργημένοι, ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ πατέρες ἐργάσθησαν σκληρὰ γιὰ τὴ θεμελίωση τῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας τὴν ὁποῖαν ἀντέταξαν στὴ φιλοσοφία τῶν ἐθνῶν. Στὴν Ἀλεξάνδρεια, ὅπως εἶναι γνωστό, ἐγινε ἡ πρώτη διασταύρωση Χριστιανισμοῦ καὶ Νεοπλατωνισμοῦ, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν πρώτη εἰσδοχὴ πολλῶν πλατωνικῶν φιλοσοφικῶν θέσεων στὴ χριστιανικὴ σκέψη.

Ἀνάμεσά τους εἶναι ἀκόμη ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ὁ μαθητὴς καὶ διάδοχος τοῦ Πανταίνου στὴ σχολή. Ἀπὸ τοὺς πρώτους σημαντικοὺς χριστιανοὺς συγγραφεῖς. Ἀρμονικὰ συνδυάζει ὁ Κλήμης χριστιανικὴ εὐσέβεια, φιλοσοφικὴ εὐρύτητα καὶ ἐλευθεροφροσύνη. Ἀπὸ τοὺς πρώτους πού ὑποστήριξαν ὅτι ἡ φιλοσοφία καθ' ἑαυτὴν εἶναι κάτι καλὸ καὶ ἀναγκαῖο. «Ὑπάρχουν, λέγει, δύο Παλαιῆς Διαθῆκες ἡ Βίβλος καὶ ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Καὶ μιὰ Καινὴ Διαθήκη πού σὰν πηγὴ δέχεται στὴν κοίτη της νερὰ πού ἔρχονται ἀπὸ πολὺ μακρῶν». «Ἡ πίστη, λέγει ἄλλοῦ, μπολιάζεται ἀπάνω στὸ δέντρο τῆς φιλοσοφίας καὶ ὅταν τὸ μπόλι εἶναι τέλειο, τὸ μάτι τῆς πίστεως ὑποκαθιστᾷ τὸ μάτι τοῦ δέντρου, μεγαλώνει μέσα στὸ δέντρο, καὶ τὸ κάνει νὰ καρποφορῇ».

Εἶναι καὶ ἄλλοι πολλοί. Ἀλλὰ δὲ θὰ προστρέξωμε σὲ ὅλους. Γιὰ τὴ ζωὴ τῶν περισσοτέρων ἐλάχιστα ξέρομε ἢ τίποτε. Πολύτιμος γιὰ τὸ θέμα πού μᾶς ἀπασχολεῖ εἶναι ὁ ἀπολογητὴς Ἰουστίνος. Σ' αὐτὸν θὰ σταματήσωμε λοιπὸν κυρίως, καὶ στὸν Αὐγουστῖνο πού εἶναι τὸ ἴδιο πολύτιμος μάρτυρας γιὰ τὸ θέμα μας.

Γεννήθηκεν ὁ Ἰουστίνος στὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου αἰῶνα ἀπὸ γονεῖς ἐθνικούς, ἀπερίτμητος, σὲ μιὰ πόλη τῆς Συρίας. Στὸ ἔργο του «Διάλογος πρὸς Τρύφωνα» ἱστορεῖ πῶς καὶ γιὰτὶ ἐγινε χριστιανός. Ἀντικείμενο τῆς φιλοσοφίας πίστευε, ὅπως πολλοὶ τότε, ὅτι εἶναι νὰ ὀδηγῇ τὸν ἄνθρωπο στὸ Θεὸ καὶ νὰ τὸν ἐνώνη μαζί του. Ξεκίνησε λοιπὸν γιὰ τὴν πραγμάτωση αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ μὲ τὴ σπουδὴ τῆς φιλοσοφίας, τὴν ὁποῖα ἄρχισε κοντὰ σὲ ἕνα στωϊκὸ. Ἐπεσε ὁμως σὲ ἕνα στωϊκὸ πού ἐνδιαφερόταν κυρίως γιὰ τὴν ἠθικὴ πράξη, ὄχι γιὰ τὴ θεωρία. Δὲ θεωροῦσε, τοῦ εἶπε, ἀναγκαῖα τὴ γνώση τοῦ Θεοῦ. Τὸν ἄφησε τότε ὁ Ἰουστίνος καὶ πῆγε σὲ ἕνα περιπατητικὸ. Αὐτὸς πάλι ἐπέμεινε νὰ συμφωνήσουν ἀμέσως γιὰ τὴν ἀμοιβή του, πρᾶγμα ὄχι ἀρκετὰ φιλοσοφικό, λέγει ὁ Ἰουστίνος. Τὸν ἄφησε κι αὐτὸν καὶ πῆγε σὲ ἕνα Πύθαγόρειο. Ἀλλὰ τοῦτος τὸν ἀπέπεμψε, γιὰτὶ δὲν εἶχε ἀκόμη σπουδάσει

μουσική, αστρονομία και γεωμετρία, απαραίτητες κατὰ τοὺς πυθαγορείους ἐπιστῆμες γιὰ τὴ σπουδὴ τῆς φιλοσοφίας. Ἔτσι στὸ τέλος κατέφυγε ὁ Ἰουστίνος σὲ ἓνα Πλατωνικὸ φιλόσοφο. Ἐδῶ στάθηκε πιὸ τυχερός. «Ἐφοιτοῦσα, λέγει, ὅσο πιὸ συχνὰ μπορούσα καὶ ἔτσι ἔκαμα προόδους· κάθε μέρα προχωροῦσα ὅλο καὶ περισσότερο. Ἡ κατανόηση τῶν ἀσωμάτων ὄντων μὲ ἀίχμαλώτιζε σὲ ὑψιστο βαθμὸ· ἡ θεωρία τῶν ἰδεῶν ἔδινε φτερὰ στὸ πνεῦμα μου, τόσο πού μέσα σὲ λίγο καιρὸ πίστευα πὼς εἶχα γίνει σοφός. Ἡμουν μάλιστα ἀρχετὰ ἀνόητος, ὥστε νὰ ἐλπίζω ὅτι θὰ ἔβλεπα τὸ Θεό, γιὰτὶ αὐτὸς εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πλάτωνος». — Ἔτσι ἔβλεπαν τότε τὴ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος. — Ὅλα πήγαιναν θαυμάσια. Ἦρθε ὅμως μιὰ μέρα— γύρω στὰ 130— πού ὁ Ἰουστίνος συνάντησε ἓνα γεροντάκι— πιθανώτατα στὴν Ἐφεσο. — Ἦταν, λέγει, «παλαιὸς τις πρεσβύτης, ἰδέσθαι οὐκ εὐκαταφρόνητος, πρᾶον καὶ σεμνὸν ἦθος ἐμφραίνων». Τὸ γεροντάκι τὸν ρώτησε γιὰ τὸν Θεὸ καὶ γιὰ τὴν ψυχὴ καὶ τοῦ ἔδειξε ὅτι ἔπεφτε σὲ τρομερὲς ἀντιφάσεις. Κι ὅταν ὁ Ἰουστίνος τὸν ρώτησε μὲ τὴ σειρά του ἀπὸ ποῦ εἶχεν ἀντλήσει τίς γνώσεις του γιὰ αὐτὰ τὰ ζητήματα, τότε ὁ πρεσβύτης τοῦ ἀπάντησε: «Στὰ πολὺ παλῆὰ χρόνια, πρὶν ἀπὸ τοὺς δῆθεν φιλοσόφους, ἔζησαν ἄνθρωποι εὐτυχισμένοι, δίκαιοι, ἀγαπημένοι ἀπὸ τὸ Θεό, πού μιλοῦσαν «διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος» καὶ προέλεγαν γιὰ τὸ μέλλον πράγματα πού ἔχουν τώρα πραγματοποιηθῆ· τοὺς ὀνομάζουν προφήτες. Τὰ ἔργα των σώζονται ἀκόμη καὶ ὅσοι τὰ διαβάζουν, μπορούν, ἂν δίνουν πίστη σ' αὐτά, νὰ ἀποκομίσουν μεγάλη ὠφέλεια καὶ γιὰ τίς ἀρχές καὶ γιὰ τὸ τέλος, γιὰ κάθε τι πού πρέπει νὰ ξέρη ὁ φιλόσοφος. Δὲ μίλησαν μὲ ἀποδείξεις· πάνω ἀπὸ κάθε ἀπόδειξη στάθηκαν ἄξιοι μάρτυρες τῆς ἀληθείας» (VII).—Τὸ πολύτιμο αὐτὸ κείμενο βάζει, στὴ θέση πού κατεῖχαν οἱ ἀποδείξεις, τὴ μαρτυρία. Σ' αὐτὴν στηρίζεται ἡ πίστη, πού δὲ χρειάζεται τίς λογικὲς ἀποδείξεις, γιὰτὶ εἶναι μιὰ ἱστορία μὲ τοὺς μάρτυρές της. Λογικὸ οἰκοδόμημα ἡ φιλοσοφία, ἱστορία βιωμένη ἡ πίστη.—Τὰ λόγια τοῦ πρεσβύτη ἀναψαν μιὰ φωτιὰ στὴν καρδιὰ τοῦ Ἰουστίνου. «Ὅταν, λέγει, μόνος μου ἀναλογίστηκα ὅλα αὐτὰ τὰ λόγια βρῆκα ὅτι αὐτὴ ἡ φιλοσοφία ἦταν ἡ μόνη βέβαιη καὶ ἐπωφελής». Καὶ ἐπιλέγει: «Ὅτως δὴ καὶ διὰ ταῦτα φιλόσοφος ἐγώ». Ἐξακολουθεῖ, ὅπως βλέπομε, ὁ Ἰουστίνος καὶ ὅταν ἔγινε χριστιανός, νὰ ὀνομάζη τὸν ἑαυτὸ του φιλόσοφο, φοροῦσε καὶ τότε τὸν φιλοσοφικὸ «τρίβωνα». Δὲν εἶναι ὁ μόνος. Καὶ ὁ σύγχρονός του Ἀθηναγόρας τιτλοφορεῖται «Ἀθηναῖος φιλόσοφος χριστιανός» καὶ ὑποστηρίζει τὸ δικαίωμα τῶν χριστιανῶν νὰ

προβάλουν φιλοσοφική ἐξήγηση τοῦ σύμπαντος, πού τήν ἐπεξεργάζεται ὁ νοῦς μέ τήν καθοδήγηση πού παρέχει ἡ Ἀποκάλυψη. «Ὅλοι, λέγει, οἱ ἐθνικοὶ φιλόσοφοι ὅταν φτάνουν στίς ἀρχές ἀναγνωρίζουν τήν ὑπαρξη θείου ὄντος. Δὲ βρῆκαν ὅμως μέσα τους ἐκεῖνο μέ τὸ ὁποῖο θὰ κατόρθωναν νὰ συλλάβουν τὸ ἀντικείμενό τους, τὸ Θεό, γιατί δὲ σκέφτηκαν ὅτι ὤφειλαν νὰ διαφωτισθοῦν ἀπὸ τὸ Θεὸ γιὰ τὸ Θεό, καὶ ὄχι νὰ διαφωτίζονται ἀπὸ τὸν ἑαυτό τους. Γι' αὐτὸ ἔφτασαν σὲ γνώμες διαφορετικὲς ὁ καθένας γιὰ τὸ Θεό, τὴν ὕλη, τίς ἰδέες, τὸ σύμπαν. Ἐνῶ σὲ μᾶς ἡ πίστις καθοδηγεῖ τὸ λόγο».

Ἀλλὰ ἄς γυρίσωμε στὸν Ἰουστῖνο. Ἡ ἀφήγησή του δείχνει καθαρά τὸν ἄνθρωπο πού ζητᾷ τὴν ἀλήθεια μέ τὸ λόγο ἢ ἔρευνα αὐτὴ τὸν ἀφήνει ἀνικανοποίητο. Τελικὰ ἡ ἀλήθεια τοῦ προσφέρεται ἀπὸ τὴν πίστις τὴ δέχεται καὶ ἀφοῦ τὴ δεχτῆ, τὴ βρίσκει ἱκανοποιητικὴ μέ τὸ λόγο. Ὁ Παῦλος πίστευε ὅτι ὁ πιστὸς δὲν ἔχει ἀνάγκη τὴ φιλοσοφία ἢ τὴ πίστις του περιέχει ὅλη τὴ φιλοσοφία καὶ κάτι περισσότερο. Καὶ ὁ Ἰουστῖνος τὸ πιστεύει αὐτό, ἀλλὰ αἰσιθάνεται τὴν ἀνάγκη καὶ νὰ τὸ ἀποδείξη.

Θὰ σταματήσωμε σὲ μερικὰ σημαντικὰ σημεῖα πού παρουσιάσθηκαν στὴν πορεία του ἀπὸ τὴν Παναθήναιον. Παρατήρησε πρῶτα ὅτι ἡ πίστις μέ δρόμους ὄχι φιλοσοφικοὺς προσφέρει φιλοσοφικὲς ἀλήθειες. Θὰ δοῦμε, στὴ συνέχεια, πόσο βάθυναν τοῦτο τὸ οὐσιῶδες σημεῖο. Διαπίστωσεν ἔπειτα ὅτι στὴ φιλοσοφία τῶν ἐθνῶν βασίλευε ἡ ἀταξία τοῦ λόγου, ἐνῶ ἡ ἀποκάλυψη ἔφερνε στοὺς πιστοὺς τὴ βασιλεία τῆς τάξεως. Μολαταῦτα οἱ ἐθνικοὶ φιλόσοφοι, ἀνακατωμένες μέ τίς πολλές των πλάνες ἔδωσαν καὶ πολλὲς ἀλήθειες. Πῶς εἶναι δυνατὸ νὰ ἐξηγηθῆ αὐτὸ τὸ γεγονός; Ἀπὸ καιρὸ εἶχε δοθῆ στὸ ζήτημα αὐτὸ μιὰ ἐξήγηση πού ἂν καὶ ἀπλουστευτικὴ, εἶχε πολὺ διαδοθῆ καὶ κράτησε πολὺν καιρὸ. Εἰσηγητὴς τῆς ὁ Φίλων ὁ Ἰουδαῖος. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴ σκέψη ὅτι ἡ Βίβλος εἶναι παλαιότερη ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ὑποστήριξαν ὅτι ὅσα ὀρθὰ λέγουν οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι, στὴ Βίβλο τὰ ὀφείλουν. Ἀμεσα ἢ ἔμμεσα ἀπὸ κεῖ τὰ πῆραν, τὰ παρουσίασαν ὅμως γιὰ δικὰ τους. «Ἕλληνες κλέπται πάσης Γραφῆς» (1), λέγει καὶ ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς. Παράλληλα πρὸς αὐτὴν διατυπώθηκε μιὰ ἄλλη βαθύτερη ἐρμηνεία πού τὴν πρώτη νύξη τῆς τὴ βρίσκομε κιόλας στὸν Παῦλο, στὴν Α' πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολή του: «Τὸ γνωστόν, λέγει, τοῦ Θεοῦ φανερόν ἐστιν ἐν αὐτοῖς ὁ Θεὸς γὰρ αὐτοῖς ἐφανέρωσε. Τὰ γὰρ ἀόρατα αὐτοῦ ἀπὸ κτίσεως κόσμου τοῖς ποιήμασιν νοούμενα καθαρά-

1. Στρωματεῖς β, 39.

ται, ἢ τε αἰδῖος αὐτοῦ δύναμις καὶ θεότης» (I, 19—21). Τὸ θέαμα δηλαδή τῆς δημιουργίας μπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ στὴ γνώση «τῆς αἰωνίου δυνάμεως καὶ τῆς θεότητος τοῦ Θεοῦ».

Ἄς δοῦμε τώρα πῶς θέτει τὸ πρόβλημα ὁ Ἰουστῖνος καὶ ποιά λύση βρίσκει. Ὁ Χριστός, λέγει, γεννήθηκε πρὶν ἀπὸ 150 χρόνια. Θὰ θεωρήσω ὅλους τοὺς ἀνθρώπους πρὶν ἀπὸ τὸ Χριστό, στερημένους ἀπὸ τὸ φῶς τῆς Ἀποκάλυψης, καὶ ὅλους ἔνοχους ἢ ἀθώους; Ἄπάνω σ' αὐτὸ ὁ πρόλογος τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου μᾶς λέγει ὅτι ὁ Χριστός εἶναι ὁ Λόγος, καὶ ὁ Λόγος εἶναι ὁ Θεός. Ἀλλὰ καὶ ὅτι ὁ Λόγος «ἦν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, ὃ φωτίζει πάντα ἄνθρωπον, ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον». Αὐτὰ ἐπιτρέπουν νὰ συναγάγῃμε ὅτι ὑπάρχει καὶ μιὰ φυσικὴ ἀποκάλυψη τοῦ Λόγου παγκόσμια, ἀπὸ πρὶν τὴν ἐνσαρκώση τοῦ Χριστοῦ. Ἀλλὰ καὶ κάτι ἄλλο. Ἀφοῦ ὁ Λόγος εἶναι ὁ Χριστός, ὅσοι μετέχουν στὸ φῶς τοῦ Λόγου μετέχουν καὶ στὸ φῶς τοῦ Χριστοῦ. Αὐτὲς οἱ σκέψεις ὀδηγοῦν τὸν Ἰουστῖνο στὸ συμπέρασμα ὅτι «οἱ μετὰ Λόγου βιώσαντες καὶ βιοῦντες χριστιανοὶ εἰσὶ, καὶ ἄθεοι ἐνομίσθησαν, οἷον ἐν Ἑλλησι μὲν Σωκράτης καὶ Ἡράκλειτος καὶ οἱ ὅμοιοι αὐτοῖς, ἐν βαρβάροις δὲ Ἀβραάμ καὶ Ἀνανίας...» (Α' Ἀπολογία, 46). Κι' ὅσοι πάλι ἔζησαν μέσα στὴν πλάνη καὶ τὴν ἀδικία, ἀντίθετα δηλαδή ἀπὸ ὅ,τι τοὺς δίδασκε τὸ φῶς τοῦ Λόγου, αὐτοὶ ἦταν ἀληθινοὶ ἐχθροὶ τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ πρὶν τὸν ἐρχομὸ του. Ἐχομε μὲ τὸν Ἰουστῖνο μιὰ σημαντικὴ πρόοδο στὴ συζήτηση τοῦ σοβαροῦ αὐτοῦ ζητήματος. Ὁ Παῦλος ἄφηγε νὰ φανῆ ὅτι δέχεται τὴ φυσικὴ ἀποκάλυψη πρὶν μόνον καταδικάζει ὅμως τοὺς ἐθνικούς. Ὁ Ἰουστῖνος δέχεται τὴ φυσικὴ ἀποκάλυψη πρὶν δὲν καταδικάζει μόνον ἀλλὰ καὶ σώζει. Ἡ ριζικὴ ἀντίθεση πρὶν εἶδαν στὴν ἀρχὴ ἀνάμεσα στὴν ἐλλογὴ γνώση τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν «ἐξ ἀποκαλύψεως» ἀλήθεια τοῦ Εὐαγγελίου δίνει τὴ θέση τῆς τώρα σὲ μιὰ σύνθεση πρὶν ἀναζητᾶ τις σχέσεις πρὶν ὑπάρχουν ἀνάμεσά τους. Στὸν Ἰουστῖνο ἀνήκει ἡ μεγάλη τιμὴ ὅτι μὲ τὴ θεωρητικὴ λύση πρὶν παρουσίασε ἀνοίξε πλατὺ δρόμο στὴ σύνθεση καὶ διαμόρφωση τοῦ Ἑλληνοχριστιανικοῦ πνεύματος. Σπέρματα, λέγει, τοῦ Λόγου πρὶν φώτισαν τοὺς ἐθνικούς φιλοσόφους τοὺς ἔκαμαν ἱκανοὺς «ἀμυδροῶς ὁρᾶν τὰ ὄντα» καὶ νὰ διδάξουν «σπέρματα ἀληθείας». Ἔτσι «οὐκ ἀλλότρια ἐστὶ τὰ Πλάτωνος διδάγματα τοῦ Χριστοῦ, ἀλλ' ὅτι οὐκ ἔστι πάντῃ ὅμοια, ὥσπερ οὐδὲ τὰ τῶν ἄλλων, Στωϊκῶν τε καὶ ποιητῶν καὶ συγγραφέων· ἕκαστος γάρ τις ἀπὸ μέρους τοῦ σπερματικοῦ θείου Λόγου τὸ συγγενὲς ὁρᾶν, καλῶς ἐφθέγγετο» (*).

1. Β. Ἀπολογία 8, καὶ 13.

Για τὴ φιλοσοφία πιστεύει ὅτι εἶναι «μέγιστον κτῆμα καὶ τιμιώτατον Θεῶ, ᾧ τε προσάγει καὶ συνίστησιν ἡμᾶς μόνη· καὶ ὅσοι ὡς ἀληθῶς οὗτοί εἰσιν οἱ φιλοσοφία τὸν νοῦν προσεσχηκότες» (1). "Ὁμως ὁ χριστιανισμὸς εἶναι «ἡ μόνη ἀσφαλῆς τε καὶ σύμφορος φιλοσοφία» (2), γιατί αὐτὴ περιέχει καὶ συγκεντρώνει ὅ,τι καλὸ εἶπαν οἱ ἄλλοι. Βλέπει δηλαδή ὁ Ἰουστῖνος στὸ χριστιανισμὸ τὴν αἰώνια, παγκόσμια καὶ ὀλοκληρωμένη φιλοσοφία ποὺ περιέχει ὅλες τὶς ἄλλες σὲ ὅ,τι καλὸ εἶπαν, ἀλλὰ καὶ τὶς θεμελιώνει μὲ τρόπο ἀδιάσειστο. Αὐτὴ ἢ ἀποψη θὰ κυριαρχήσῃ ἀπὸ δῶ καὶ πέρα στὴ χριστιανικὴ σκέψη. Αὐτὴ θὰ ἀποτελέσῃ, καὶ μὲ ἄλλα ἐπιχειρήματα, τὸν κεντρικὸ πυρῆνα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ψελλοῦ πολὺ ἀργότερα, τὸν 11ο αἰώνα (3).

Ἡ σειρά αὐτῶν τῶν σκέψεων ὁδήγησε τὸν Ἰουστῖνο στὸν περιφημο ἀφορισμὸ : «Ὅσα οὖν παρὰ πᾶσι καλῶς εἴρηται ἡμῶν τῶν χριστιανῶν ἐστὶ» (Β'. Ἀπολ. 13, 4). Δὲ φορτώνεται ὁ χριστιανισμὸς τὴν εὐθύνη μόνον τῆς ἱστορίας ποὺ προηγήθηκε, ἀλλὰ δέχεται καὶ τὸ ἀγαθὸ κέρδος τῆς, καὶ τὴν ἴδια ὥρα δείχνει στὸ ἀνθρώπινο γένος τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἀποκατάσταση. Πρέπει ἀκόμη νὰ παρατηρήσωμε ὅτι μὲ τὰ λόγια του αὐτὰ πρῶτος ὁ Ἰουστῖνος διατυπώνει ἕνα γενναῖο καὶ φωτισμένο χριστιανικὸ χουμανισμὸ. "Ὁχι μονόπλευρο, ὅπως πολλὲς φορὲς πῆγε νὰ γίνῃ ὁ νεώτερος ἀνθρωπισμὸς, ἀλλὰ πλατὺ· μέσα στὴν ἀγκαλιὰ τοῦ χριστιανισμοῦ δέχεται ὅ,τι καλὸ εἶχε ὡς τότε ἐπιτελεσθῆ ἀπὸ ὅλο τὸν κόσμον. Εἶναι ὁ ἀνθρωπισμὸς ποὺ ἐπρυτάνευσε ἐδῶ στὴν Ἀνατολή, σὲ ὅλους τοὺς μακροὺς αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου. Οἱ ἐξαιρέσεις φυσικὰ δὲν ἔλειψαν. Τὶς ἀντιπροσωπεύουν οἱ φανατικοὶ μισαλλόδοξοι. Διασώθηκαν ὅμως τὰ σπουδαιότερα μνημεῖα καὶ ἔργα τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ, καὶ οἱ μεγάλες γραμμὲς τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας ἐνσωματώθηκαν στὸν κορμὸ τῆς χριστιανικῆς σκέψης. Αὐτὰ τὰ γεγονότα δείχνουν τὸ πλάτος τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος.

Γιὰ τοὺς πρῶτους χριστιανοὺς φιλόσοφους, ὅπως βλέπομε, ἡ ἀποκάλυψη δὲν ὑποκαθιστᾷ μόνον τὴ φιλοσοφία, ἀλλὰ τὴ συμπληρώνει, τὴν ὀλοκληρώνει. Ἐκεῖ ποὺ ὁ κάθε φιλόσοφος ἔδωσε ἕνα μόνον ἀγαθό, ἕνα σπέρμα ἀληθείας, ἡ ἀποκάλυψη δίνει ὅλη τὴν ἀλήθεια. Ὅποιος δέχεται τὸ χριστιανισμὸ τὴν ἴδια ὥρα κατέχει καὶ ὅλη τὴν ἀλήθεια. Θεμέλιο τοῦ χριστιανοῦ εἶναι ἡ πίστη. Τὸ ἀναγκαῖο συμπέρασμα εἶναι

1. Διάλογος 2.

2. Διάλογος 8.

3. Β. Tatakis, *la philosophie byzantine*, σ. 168 ἐ,

ὅτι τὴν κατάλληλη γιὰ τὴν ἀλήθεια θέση δὲν τὴν ἔχει ὁ ὀρθολογημένος φιλόσοφος, ἀλλὰ ὁ ἄνθρωπος ποὺ πιστεύει, ὁ χριστιανός.

Πρέπει στὸ σημεῖο τοῦτο γιὰ νὰ κατανοήσωμε καλὰ τὴ θέση αὐτή, νὰ θυμηθοῦμε ὅτι ὁ χριστιανισμὸς δὲν εἶναι ἀπλή ἀφηρημένη γνώση τῆς ἀλήθειας, ὅπως εἶναι γιὰ μᾶς σήμερα ἡ φιλοσοφία ποὺ τὴν συγχέομε μὲ τὴν ἐπιστήμη, ἀλλὰ ἀποτελεσματικὴ μέθοδος γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου. Θὰ μᾶς ποῦν ἴσως ὅτι κάπως ἔτσι ἔβλεπαν καὶ οἱ ἀρχαῖοι φιλόσοφοι τὴ φιλοσοφία των, ὁ Πλάτων λόγου χάρη καὶ ὁ Ἄριστοτέλης, καὶ μάλιστα οἱ Στωϊκοί. Οἱ διάδοχοι τῶν τελευταίων ξεχώριζαν ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους ὄχι μόνο μὲ τὸν τρόπο καὶ τὸ ρυθμὸ τῆς ζωῆς των ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ ἔνδυμά τους, ὅπως σήμερα οἱ ἱερεῖς. Ἔτσι βέβαια ἦταν, ὡς τὸν δεύτερο μετὰ Χριστὸ αἰῶνα ποὺ οἱ χριστιανοὶ φιλόσοφοι ἀνεκάλυψαν ὅτι τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα, κι ἂς ἔχουν κάποτε σωστὲς ἀπόψεις, δὲν εἶναι ἡ ἀποτελεσματικὴ μέθοδος γιὰ τὴν καθοδήγηση τῆς ζωῆς. Ἐνῶ ὁ χριστιανισμὸς εἶναι. Καὶ ποιά εἶναι τὰ στοιχεῖα τῆς ἀποτελεσματικότητος ποὺ περιέχει ἡ χριστιανικὴ σύλληψη; Ὁ χριστιανισμὸς, λέγουν, προεκτείνει τὴ φυσικὴ τάξη μὲ μιὰ ὑπερφυσικὴ τάξη, καὶ ἐπικαλεῖται τὴ θεία χάρη, ἀστείρευτη πηγὴ ἐνεργείας γιὰ τὴ σύλληψη τοῦ ἀληθινοῦ καὶ γιὰ τὴν πραγμάτωση τοῦ ἀγαθοῦ. Ἐπειδὴ μὲ ἄλλα λόγια, ἐλευθερώνοντας τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ δικά του δεσμὰ καὶ μέτρα τὸν ἐμπιστεύεται στὴ θεία πρόνοια. Καὶ αὐτὸ εἶναι ἔργο ποὺ ὀφείλεται στὴν πίστη, ὄχι στὸ λόγο. Καὶ ἐδῶ, πάλι ὁ Παῦλος στάθηκε ὁδηγὸς τῶν χριστιανῶν φιλοσόφων μὲ τὴν περίφημη διδασκαλία του γιὰ τὴν ἁμαρτία (Πρὸς Ρωμαίους VII, 13—25): «Οὐχ ὃ θέλω, λέγει, τοῦτο πράσσω, ἀλλ' ὃ μισῶ τοῦτο ποιῶ». Ἄλλο νὰ θέλης νὰ κάμῃς τὸ καλὸ, ἄλλο νὰ ἔχῃς τὴ δύναμη νὰ τὸ κάμῃς: «τὸ θέλειν παράκειται μοι, τὸ δὲ κατεργάζεσθαι τὸ καλὸν οὐ οὐ γὰρ ὃ θέλω ποιῶ ἀγαθόν, ἀλλὰ ὃ οὐ θέλω κακὸν τοῦτο πράσσω». «Συνήδομαι τῷ νόμῳ κατὰ τὸν ἔσω ἄνθρωπον, βλέπω δὲ ἕτερον νόμον ἐν τοῖς μέλεσίν μου ἀντιστρατευόμενον τῷ νόμῳ τοῦ νοός μου καὶ αἰχμαλωτίζοντά με ἐν τῷ νόμῳ τῆς ἁμαρτίας τῷ ὄντι ἐν τοῖς μέλεσίν μου». Τὴν ἴδια διάκριση, θὰ μπορούσαν πάλι νὰ μᾶς ποῦν, τὴ συναντοῦμε σὲ κάθε βῆμα στὶς μεγάλες φιλοσοφικὲς συνθέσεις τῶν ἀρχαίων. Τὴ διάκριση τὴν ἔκαμαν βέβαια οἱ ἀρχαῖοι δὲν ἔλυσαν ὅμως μὲ ἀποτελεσματικὸ τρόπο τὸ ριζικὸ αὐτὸ πρόβλημα. Ποιὸς θὰ μὲ σώσῃ, ἀναρωτιέται ὁ χριστιανός, ἀπὸ αὐτὸ τὸ θάνατο, παιὸς θὰ κάμῃ νὰ βασιλέψῃ καὶ στὸν ἔξωτερικὸ ἄνθρωπο (στὸ αἶμα) ὁ νόμος τοῦ Θεοῦ; Αὐτὸ, ἀποφαίνεται, δὲν εἶναι ἔργο ἀνθρώπου. Μόνο ὁ Θεὸς θὰ μὲ σώσῃ μὲ

τῆ χάρι τοῦ Χριστοῦ. Πάλι, ὅπως βλέπομε, στὸ ριζικὸ τοῦτο σημεῖο, ὁ χριστιανὸς ξεπερνᾷ τὸ λόγο, καὶ βρίσκει στὴν πίστη τὸ μέσο καὶ τὴ δύναμη νὰ μετατρέψῃ τὴ γνώση σὲ πράξη.

Αὕτῃ ἡ διδασκαλία τοῦ Παύλου ἀποτελεῖ, ὅπως εἶναι γνωστό, τὸν πυρῆνα τοῦ φιλοσοφικοῦ ἔργου τοῦ Αὐγουστίνου, αὕτῃ τοῦ ἔδωσε τὴ δύναμη νὰ νικήσῃ τοὺς δισταγμούς, τὶς ἀντιρρήσεις τοῦ λόγου καὶ νὰ δεχθῇ τὸ χριστιανισμό. «Ἡ ἀνθρώπινη καρδιά, λέγει ὁ Αὐγουστίνος, δὲ βρίσκει τὴ γαλήνη ὡς τὴ στιγμή πού θὰ κατορθώσῃ νὰ ἀναπαυθῇ σὲ σένα, Θεέ μου». Ἀπὸ μικρὸ τὸν ἔβαλε ἡ μητέρα του Μονίκη, ἡ ἐνάρετη ἐκείνη καὶ εὐσεβὴς χριστιανὴ στοὺς κατηχουμένους. Καμμιά ἐπίδραση ὅμως δὲν εἶχε στὴν πρώτη περίοδο τῆς ζωῆς του ἡ Γραφή. Εὗρισκε ἀποκρουστικὰ καὶ τὴ γλωσσικὴ μορφή της καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἀυθεντίας πού τὴ διέπνεε. «Δὲν ἤμουν, λέγει στίς ἐξομολογήσεις του, ἄξιος οὔτε νὰ ἐμβαθύνω, οὔτε νὰ ἀπολαύσω τὴν ἀπλότητα ἐκείνη τῶν λόγων, πού ἦταν τόσο νέα γιὰ μένα· ἡ μόνη ἐντύπωση πού μοῦ ἔμενε ἦταν ὅτι τίποτε τῆς Γραφῆς δὲν μπορούσε νὰ συγκριθῇ μὲ τὴ μεγαλοπρεπῆ εὐγλωττία τοῦ Λατίνου ρήτορα, (πρόκειται γιὰ τὸν Κικέρωνα, πού τὸν γοήτευε στὰ φοιτητικὰ του χρόνια μὲ τὰ μάγια τῆς μορφῆς του)· ἡ ματαιοδοξία μου περιφρονοῦσε τὴ φαινομενικὴ ταπεινότητα τῶν Γραφῶν καὶ τὰ μάτια μου ἦταν πολὺ ἀδύνατα γιὰ νὰ ξεχωρίσουν τί κρυβόταν μέσα σ' αὐτές». Τὴν ἴδια ἐποχὴ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Κικέρωνα, τράβηξε τὴν προσοχὴ του ἡ αἵρεση τῶν Μανιχαίων. Οἱ Μανιχαῖοι, ἀντίθετα πρὸς τὸ πνεῦμα ἀυθεντίας τῆς Γραφῆς, ἰσχυρίζονταν ὅτι ἐξηγοῦσαν τὰ πάντα μὲ τὸν λόγο, χωρὶς νὰ προστρέχουν στὴν πίστη. Ζωντανὲς οἱ ρίζες τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ Αὐγουστίνου δὲν τὸν ἀφήνουν νὰ προσέλθῃ στὸ χριστιανισμό. Τὸ πνεῦμα του ὅμως, ὁ ἔσω ἄνθρωπος μένει ἀνικανοποίητος. Ἀλλὰ θὰ εἶναι μακρὰ ἀκόμη ἡ πορεία του μέσα στὴν πλάνη, θὰ βαστάξῃ πολὺ ἡ πάλη, πού θὰ τὸν κάμῃ ἱκανὸ νὰ συμφιλιωθῇ μὲ τὴν ἀυθεντία τῆς Γραφῆς, νὰ τὴν κατανοήσῃ καὶ νὰ τὴν ἀποδεχθῇ. Γρήγορα κατάλαβε πόσο παιδαριώδη ἦταν τὰ δῆθεν λογικὰ ἐπιχειρήματα τῶν Μανιχαίων καὶ ἄρχισε νὰ ἀπομακρύνεται ἀπ' αὐτούς. Γύρισε πάλι στὸν Κικέρωνα, ὄχι πιά γιὰ νὰ χαρῇ τὴν εὐγλωττία του, ἀλλὰ γιὰ νὰ παραδοθῇ στὸν σκεπτικισμό του. Σ' αὕτῃ τὴν ἐπικίνδυνη καμπὴ τῆς ζωῆς του, διάβασε ἀπὸ λατινικὴ μετάφραση τὰ ἔργα τοῦ Πλωτίνου. Ὡς τότε, παρὰ τὶς ἀνησυχίες του, πολὺ δεύτερα φιλοσοφικὰ κείμενα εἶχε μελετήσῃ, τοὺς Μανιχαίους, τὸν Κικέρωνα. Ὁ Πλωτῖνος στάθηκε ὁ μέγας χειραγωγὸς του στὴν πραγματικὴ φιλοσοφία. Ἐσημείωσεν ἀποφασιστικὴ ἐπίδραση στὴν τελικὴ

διαμόρφωση τῆς φιλοσοφίας του. Σὲ τέτοιο σημεῖο μάλιστα πού ἀρκετοὶ μελετητές του ὑποστηρίζουν σήμερα, ὅτι ὁ Αὐγουστῖνος ἀσπάσθηκε μᾶλλον τὸ νεοπλατωνισμό παρά τὸ χριστιανισμό.

Οἱ ἱστορικοὶ τῆς φιλοσοφίας συχνὰ πέφτουν σχετικὰ μὲ τὰ κείμενα τῶν χριστιανῶν φιλοσόφων σὲ πλάνες πού δείχνουν ὅτι δὲν ἀκολουθοῦν σωστὴ μέθοδο. Σὲ ὅλους τοὺς χριστιανοὺς φιλοσόφους βρίσκομε θέσεις, μπορεῖ καὶ πολλές, ἀντλημένες ἀπὸ Ἕλληνες φιλοσόφους. Σπεύδουν τότε νὰ ποῦν ὅτι πλατωνίζουν, λόγου χάρη, ἢ ἀριστοτελίζουν. Αὕτῃ ἢ μηχανικὴ διάλυση τοῦ κειμένου τῶν χριστιανῶν συγγραφέων εἶναι πού ὁδηγεῖ στὴν ἀδίκη κρίση, ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ φιλοσόφους καὶ γιὰ φιλοσοφίες, ἀλλὰ γιὰ ράκη ἀριστοτελικά ἢ πλατωνικά, ἀδέξια ραμμένα. Ὅποιος θέλει σωστὰ νὰ κρίνῃ τὴ φιλοσοφικὴ σκέψη τῶν χριστιανῶν συγγραφέων δὲ θὰ τὴν κρίνῃ ἀπὸ αὐτὴ τὴ διάλυση τοῦ κειμένου, πού δείχνει τὰ δανεικὰ ὕλικά πού περιέχει. Σὲ ὅποιον φιλόσοφο ἢ συγγραφέα ἐφαρμοσθῆ ἡ μέθοδος αὕτη σὲ ἀνάλογα ἀποτελέσματα θὰ ὁδηγήσῃ. Ἐχει φυσικὰ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἢ ἐργασία αὕτη, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀρκετὴ νὰ ἐξηγήσῃ ἓνα φιλόσοφο. Ἐκεῖνο πού χρειάζεται κυρίως εἶναι νὰ δοῦμε ἂν ἔχουν τὸ ἴδιο νόημα, ἂν κρατοῦν τὴν ἴδια θέση οἱ δανεικὲς θεωρίες μέσα στὴ σκέψη τοῦ χριστιανοῦ φιλοσόφου, ἢ ἂν παρουσιάζονται μὲ νέα ὕφή, νέο πνεῦμα, ἂν ὑπηρετοῦν τοὺς ἴδιους ἢ ἄλλους ἔσχατους λόγους. Τέτοια ἐργασία ἀποτελεῖ σωστὴ καὶ ἀντικειμενικὴ ἐξέταση καὶ ὁδηγεῖ σὲ ὀρθὴ κατανόηση. Ὅταν καὶ στὴ μελέτῃ τῆς τέχνης ἀκολουθοῦσαν τρόπο ἀνάλογο μὲ τὸν τρόπο τῶν ἱστορικῶν τῆς φιλοσοφίας, παίρνοντας γιὰ μέτρο κρίσεως τὴν Ἑλληνικὴ καὶ τὴν Ἑλληνορωμαϊκὴ τέχνη, ἢ Βυζαντινὴ τέχνη, ἰδιαίτερα ἢ ζωγραφικὴ, δὲν ἔβρισκε καμμιά δικαίωση. Ἄν σήμερα ἀνακαλύπτουμε ὄλο καὶ περισσότερο, τὴ μεγάλη τῆς ἀξία, τὴ δική τῆς ὑπόσταση καὶ ὕφή, εἶναι γιὰτὶ ἀναζητήσαμε μέσα στὴ δική τῆς οὐσία τὰ κριτήρια γιὰ νὰ τὴν κατανοήσωμε καὶ νὰ τὴν κρίνωμε. Ἄς ἔρθωμε τώρα στὸν Αὐγουστῖνο.

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ διανοητικὴ του ἐξέλιξη ὀλοκληρώθηκε μὲ τὴν προσχώρησίν του στὸ νεοπλατωνισμό. Ἡ νεοπλατωνικὴ ὕφή τῆς φιλοσοφίας του εἶναι φανερὴ. Τὴν ἴδια ὥρα ὅμως τὸ ἴδιο φανερὰ μᾶς λέγει ποῖο εἶναι τὸ ριζικὸ λάθος, τὸ κενὸ τοῦ νεοπλατωνισμοῦ. Εἶναι ὅτι μᾶς κρατεῖ σὲ ἄγνοια καὶ γιὰ τὴ θεωρία τῆς ἁμαρτίας, καὶ γιὰ τὴ θεωρία τῆς χάριτος, πού μᾶς λυτρώνει ἀπὸ τὴν ἁμαρτία. Κάνει πολὺ καλὰ ὁ Πλωτῖνος, πού μᾶς συμβουλεύει νὰ ἀποσπασθοῦμε ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις, νὰ κυριαρχοῦμε τὰ πάθη, νὰ στρεφόμαστε πρὸς τὸ Ἐν (τὸ

Θεό). Τῇ δύναμη ὅμως νὰ τὸ κάμωμε ὁ Πλωτῖνος θὰ μᾶς τὴ δώσει ; Καὶ τί ὠφελεῖ νὰ ξέρης χωρὶς νὰ μπορῆς ; Τί γιατρὸς εἶναι ἐκεῖνος ποὺ συμβουλεύει τὴν ὑγεία χωρὶς νὰ ξέρη οὔτε τὴ φύση τῆς ἀρρώστιας οὔτε τὴ φύση τοῦ γιατρικοῦ ; Εἶναι φανερὸ ὅτι ἐκεῖνο ποὺ ἀναζητᾷ ὁ Αὐγουστῖνος, εἶναι ἡ ἀποτελεσματικὴ μέθοδος γιὰ τὴ σωτηρία. Δὲν τὴ βρίσκει στὴν Ἑλληνικὴ φιλοσοφία, καὶ γι' αὐτὸ μένει ἀνικανοποίητος· τοῦ τὴν ἔδωσεν ὁ Χριστιανισμὸς. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα ἡ σκέψη του, κι ἄς ἔχη τὴν προέλευσίν της στὸν Πλωτῖνο, τὸν Πλάτωνα, ἢ τοὺς Στωϊκοὺς, παίρνει ἄλλη ὑφή καὶ ὑπηρετεῖ τοῦτο τὸν ὑπέριστα σκοπὸ, τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου. Ὄταν ἐγνώρισε τὸν Πλωτῖνο βρισκόταν ὁ Αὐγουστῖνος στὸ Μεδιόλανον, τὸ σημερινὸ Μιλᾶνο. Τὸν ἴδιο καιρὸ μελετοῦσε, φαίνεται, καὶ τὶς ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου· παρακολουθοῦσε καὶ τὰ κηρύγματα τοῦ περίφημου ἐπισκόπου Ἀμβροσίου. Κάτω ἀπὸ τὶς ἐπιδράσεις αὐτὲς διέκοψε κάθε σχέση μὲ τοὺς Μανιχαίους. Ἐξακολουθοῦσε ὅμως μέσα του ἔντονη ἡ πάλη ἀνάμεσα στὸ νόμο τῆς σαρκὸς καὶ τὸ νόμο τοῦ πνεύματος. Ὡσπου μιὰ μέρα (τὸν Ἰούλιο τοῦ 386), σὲ ἡλικία 32 χρονῶν, τὴν ὥρα ποὺ βρισκότανε στὸν κήπο τοῦ σπιτιοῦ του καὶ ἀναλογιζόταν τὰ προβλήματα ποὺ τὸν βασάνιζαν ἄκουσε μιὰ παιδικὴ φωνὴ νὰ λέγῃ καὶ νὰ ξαναλέγῃ «tolle et lege», πάρε καὶ διάβασε. Μὲ ζωηρὴ ταραχὴ ἔτρεξε στὸ μέρος τοῦ κήπου ὅπου πρὶν λίγο εἶχε ἀφήσει τὶς ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου. Πῆρε τὸ βιβλίον στὸ χέρι του τὸ ἀνοίξε καὶ τὰ μάτια του καρφώθηκαν στὸ ἀκόλουθο χωρίον τῆς πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῆς : «ὡς ἐν ἡμέρᾳ εὐσχημόνως περιπατήσωμεν, μὴ κώμαις καὶ μέθαις, μὴ κοίταις καὶ ἀσελγείαις, μὴ ἔριδι καὶ ζήλῳ· ἀλλ' ἐνδύσασθε τὸν Κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν καὶ τῆς σαρκὸς πρόνοιαν μὴ ποιεῖσθε εἰς ἐπιθυμίας». «Δὲν ἐπιθυμοῦσα, προσθέτει στὶς ἔξομολογήσεις του (8, 12) τίποτε περισσότερο, οὔτε ἦταν ἀναγκαῖο, γιὰτὶ μόλις τελείωσα τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ὀλίγων αὐτῶν λέξεων καὶ ἀμέσως χύθηκε φῶς στὴν καρδιά μου, φῶς ποὺ τῆς χάρισε εἰρήνη· στὴ στιγμὴ διαλύθηκε τὸ σκοτάδι μὲ τὸ ὁποῖο τὴν τύλιγαν οἱ ἀμφιβολίες μου.» . . . «Ὁ νόμος τοῦ πνεύματος τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς μὲ λύτρωσε ἀπὸ τὴν ἁμαρτία καὶ ἀπὸ τὸ θάνατον».

Τὸ παράδειγμα τοῦ Αὐγουστίνου μᾶς δείχνει ἀκόμη καθαρότερα ἀπὸ τὴν περίπτωση τοῦ Ἰουστίνου τὴν οὐσία τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἀνικανοποίητη μένει ἡ ψυχὴ ἀπὸ τὸ θεωρητικὸν λόγον. Δὲν ἀποτελεῖ αὐτὸς οὔτε ἀδιάσειστο θεμέλιον γιὰ τὴν ἀλήθειαν, οὔτε ἀποτελεσματικὴ μέθοδος γιὰ τὴ σωτηρία. Μακρὰ εἶναι ὅμως ἡ πάλη ποὺ χρειάζεται νὰ διεξαγάγῃ ἡ ψυχὴ νὰ πείσῃ τὸν ἑαυτὸν της γι' αὐτό. Οἱ ρίζες τοῦ

θεωρητικοῦ λόγου, τοῦ πολιτισμοῦ γενικά, τοῦ πλασμένου ἀπάνω στὰ ἀνθρώπινα μέτρα, καὶ βαθειὲς εἶναι καὶ μεγάλη γοητεία ἀσκοῦν ἀπάνω στὴν ψυχὴ. "Όταν ὁμοῦς ὁ ἄνθρωπος κατορθώσῃ καὶ ἀφήσῃ νὰ τὸν βρῇ ὁ Θεός, τότε τὸ νέο φῶς ποὺ θὰ τὸν φωτίσῃ, τοῦ δείχνει πὼς πέρα ἀπὸ τὴ θεωρία, σταθερὸ ἀποκοῦμπι, εἶναι ἡ πίστις, καὶ πὼς ἡ πράξις, ἡ φωτισμένη ἀπὸ τὴν πίστις, αὕτὴ εἶναι ἡ ἀποτελεσματικὴ μέθοδος γιὰ τὴ σωτηρία. "Ἐτσι ἀπὸ τὸ καθαρῶς θεωρητικὸ πεδίο, μέσα στὸ ὁποῖο ἐκινεῖτο ἡ φιλοσοφικὴ σκέψις τῶν ἀρχαίων περνοῦμε στὸ πρακτικὸ πεδίο, αὕτὸ εἶναι τώρα τὸ κέντρο τοῦ στοχασμοῦ. "Ἄν προσέξωμε καλὰ τὸ ἔργο τοῦ Αὐγουστίνου, ἰδιαίτερα τὴς Ἐξομολογήσεως του, θὰ δοῦμε ὅτι οἱ ἀλήθειες αὐτὲς πηγάζουν ἀπὸ μιὰ βαθύτερη ἐνδοσκόπησις, ἀπὸ μιὰ προσεκτικὴ διερεύνησις τῆς ζωντανῆς σχέσεως ποὺ δένει τὴν ψυχὴ μὲ τὸν Θεό. Ἡ αὐτοβιογραφία του δείχνει καθαρά ὅτι ὁ Αὐγουστίνος διερευνῶντας τὸν ἑαυτὸ του δὲ βλέπει μέσα του τὸν πολίτη, ἢ τὸ Ρωμαῖο, ἀλλὰ φτάνει τὴν ἐσώτατη περιοχὴ, ὅπου διαγράφεται τὸ πρόσωπο τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ εἶναι παιδί τοῦ Θεοῦ. Τὸ φῶς τοῦ Εὐαγγελίου, αὕτὸ τὸν ὁδήγησε νὰ ἀνακαλύψῃ μέσα του τὸ ἄτομο ὡς φορέα τοῦ ἀνθρώπου ποὺ εἶναι παιδί τοῦ Θεοῦ καὶ ἀπάνω σ' αὕτὴ τὴν ἀποψὴ νὰ θεμελιώσῃ καὶ νὰ ρυθμίσῃ τὴ ζωὴ του. Αὕτὴ εἶναι ἡ νέα, ἡ καθαρὴ σκοπιὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Σ' αὕτὸ τὸν μεταπλασμὸ ὁδηγεῖ ἡ Καινὴ Διαθήκη τὴς φιλοσοφικὰ καλλιεργημένους ψυχὰς ποὺ ἀσπάζονται τὸ Χριστιανισμό.

* * *

"Ἄν προσέξωμε καλὰ τὴν προσωπικὴ πείρα τοῦ Αὐγουστίνου θὰ δοῦμε τοῦτο τὸ παράδοξο καὶ πολύτιμο μαζί. Στὴν ἀρχὴ ἡ πίστις γιὰ τὸν Αὐγουστίνου, ὅπως καὶ γιὰ τοὺς Ἑλληνας φιλοσόφους, εἶναι κάτι τὸ ἄλογο. Ἐκεῖνο ποὺ γιὰ πολλὰ χρόνια τὸν κρατοῦσε μακριὰ ἀπὸ τὴ Γραφὴ ἦταν τὸ πνεῦμα τῆς αὐθεντίας. Ἐβλεπε ὅτι ἡ Γραφὴ ἀντὶ νὰ ἀναπτύσῃ τὸ θέμα τῆς μὲ λογικὰ ἐπιχειρήματα, προβάλλει βεβαιώσεις. Στὸ τέλος ὁ Αὐγουστίνου, ὅπως καὶ ἄλλοι φιλοσοφικὰ καλλιεργημένοι, ἀποδέχεται τὸ χριστιανισμό γιὰτὶ πείθεται ὅτι ἡ πίστις, κοντὰ στὰ ἄλλα ἀγαθὰ ποὺ προσφέρει, ἐξασφαλίζει καὶ τὴ λογικότητα τοῦ λόγου : δέχονται δηλαδὴ ὅτι ὁ λόγος χωρὶς πίστις εἶναι ἄλογος. Φτάνομε ἔτσι στὸ ἀντίθετο ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἀποψὴ. Αὕτὴ ἡ περίφημη καὶ βαθύτατη θέσις, ὅτι ὁ λόγος χωρὶς πίστις εἶναι ἄλογος ἀποτελεῖ τὴν κυριώτερη σκοπιὰ τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος. "Όταν ὁ λόγος δὲν ἔχει ὡς πρώτη ἀφετηρία καὶ ἔσχατο λόγο τὴν πίστις, ἀπάνω στὴν ὁποία νὰ

ἀκουμπήση καὶ ἡ ὁποία νὰ τὸν θρέψῃ καὶ νὰ τὸν κατευθύνῃ, μιὰ πίστη βέβαια ὅλη πνεῦμα, ὅπως εἶναι ἡ χριστιανική, τότε ὁ λόγος χτίζει στὴν ἄμμο. Κάτω ἀπὸ τὴν ἀρχὴ αὐτὴ, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιο τῆς χριστιανικῆς μεταφυσικῆς, ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς, καὶ ὅταν ἀκόμη ἀσχολεῖται μὲ τὰ ἴδια θέματα, παίρνει ἐντελῶς νέα κατεύθυνση, ἀποκτᾷ νέα ὕψη καὶ νέο περιεχόμενο. Στὸ θέμα αὐτό, τὴ θεωρητικὴ δηλαδὴ ἀξία τῆς πίστεως, ἀφιέρωσεν ὁ Αὐγουστῖνος ἓνα ἔργο του τὸ de utilitate credendi, ὅπου ἀδιάκοπα ἀναφέρεται στὴ ρήση τοῦ Ἡσαΐα: «ἐὰν δὲν πιστεύετε δὲν θὰ κατανοήσετε».

Ἄς προσθέσωμε ὅτι ἡ πολύτιμη αὐτὴ θέση τῶν πρώτων χριστιανῶν φιλοσόφων, ποὺ περιλαμβάνει τὴν οὐσία τῆς πνευματικῆς στάσεως τοῦ χριστιανισμοῦ, ἡ θέση δηλαδὴ ὅτι ἡ πίστη θεμελιώνει τὸν λόγο, αὐτὴ τοῦ δίνει οὐσιαστικὴ λογικότητα, ἀποτελεῖ ἓνα νέα σπουδαῖο κεφάλαιο καὶ γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἀνθρώπου τοῦ ἴδιου, γιὰ τὴν ἐξιχνίαση τῆς οὐσίας τῆς πνευματικότητάς του. Οἱ Ἕλληνες εἶχαν προσέξει πλιότερο τὴν τεχνικὴ πλευρὰ τοῦ λόγου, τὴ λογικὴ διάρθρωσή του. Ὁ χριστιανισμὸς μᾶς ἀνοίγει τώρα ἓνα μεγάλο δρόμο γιὰ νὰ συλλάβωμε τὴν οὐσία τῆς πνευματικότητάς μας, αὐτὴν ποὺ ἐκφράζει ἡ πίστη. Τὸ πρόβλημα τῆς οὐσίας τῆς πνευματικότητάς τοῦ ἀνθρώπου ὀλοκληρώθηκε ἔτσι μὲ τὸ χριστιανισμό, ποὺ βρῆκε τὸν τρόπο νὰ συμφιλώσῃ τὸν λόγο καὶ τὴν πίστη, νὰ παρουσιάσῃ τὶς δυὸ κύριες πλευρὰς του. Παραμένει μολαταῦτα αἰώνιο, ὅπως ὅλα τὰ μεγάλα φιλοσοφικὰ προβλήματα καὶ αἰώνια ταξιδεύει μαζί του ἡ ἀνάγκη νὰ τοῦ δίνωμε ἀπάντηση. Κάθε ἐποχὴ, κάθε γενεά, κάθε ζωντανὸς ἄνθρωπος θὰ ἔρθῃ μὲ τὴ σειρά του νὰ τὸ ἀντιμετωπίσῃ, ἀπάνω σ' αὐτὸ θὰ δοκιμάσῃ καὶ θὰ μετρήσῃ τὴ δύναμή του. Ὅσο βαθύτερα τὸ δεῖ, τόσο ἡ ἀπάντησή του, πολὺπλευρη, θὰ προσπαθῇ νὰ ἀγκαλιάσῃ ὀλόκληρο τὸν ἄνθρωπο ὡς λόγος καὶ τὸν ἄνθρωπο ὡς πίστη. Καὶ στὴν πίστη δὲ θὰ δῆ, ὅτι βλέπει ὁ καθαρὸς ὀρθολογισμὸς, κάτι τὸ ἀντιλογικόν, τὸ ἄλογο, θὰ δῆ τὸ ἀπαραίτητο βάθος καὶ ἀποκοῦμπι ποῦ χειραγωγεῖ, ἐμπνέει καὶ φωτίζει τὸν λόγο. Ὅταν ἔτσι δοῦμε τὴ νοητικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου εὐκόλα θὰ ἀντιληφθοῦμε ὅτι, πραγματικά, πίσω ἀπὸ τὴν ἀλήθεια ὑπάρχει πάντα ἡ πίστη, μιὰ πίστη. Ὅτι τὴν ἀλήθεια δὲν τὴ δίνει μόνον ὁ λογικὸς εἰρμός, ἡ λογικὴ ἀνέλιξη τοῦ στοχασμοῦ, ἀλλὰ κυρίως οἱ πρώτες ἀρχὲς ποὺ τὴ στηρίζουν, οἱ ὁποῖες, εἴτε τὸ θέλωμε εἴτε ὄχι, στὸ βάθος εἶναι πίστεις, βεβαιώσεις. Στὰ ἴδια πορίσματα μὲ τὸν Αὐγουστῖνο ὁδήγησε τὸν περασμένο αἰῶνα ἡ προσωπικὴ του πείρα τὸν Γάλλο φιλόσοφο Μαιν ντε Βιράν (Maine de Biran). Εἶναι αὐτὸς

πὸ ἀκολουθώντας τὰ ἴχνη τοῦ Κοντιγιὰκ (Condillac) ἔδειξε, ἀντίθετα πρὸς τὶς φυσιοκρατικὲς ἀντιλήψεις πὸ ἀρχισαν τότε νὰ κυριαροῦν, ὅτι μόνο ἡ ἀνάλυση τῶν φαινομένων τοῦ ψυχικοῦ βίου, ὡς φαινομένων τοῦ ψυχικοῦ βίου, θὰ μᾶς δώσῃ τὴν κλεῖδα νὰ κατανοήσωμε αὐτὸ πὸ ὀνομάζομε στὴν ψυχολογία συνείδηση. Ἄνοιξε δηλαδὴ τὸ δρόμο πὸ ἀκολουθεῖ σήμερα κατὰ κύριο λόγο, ὕστερα ἀπὸ πολλὰς περιπλανήσεις, ἡ ψυχολογία. Σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ προσπάθησε, ὅπως ἔκαμε στὴν ἀρχὴ καὶ ὁ Ἀὐγουστῖνος, νὰ λύσῃ τὰ προβλήματα τῆς φιλοσοφίας μόνο μὲ τὸν λόγο. Οἱ τελευταῖες λέξεις τοῦ προσωπικοῦ του ἡμερολογίου (Journal intime) δείχνουν πὸ βρῆκε τὴν ὀλοκλήρωσή της ἡ σκέψη του: «Εἶναι ἀδύνατο, λέγει (1), νὰ ἀρνηθῆ κανεὶς στὸν ἀληθινὰ θεῶν, πὸ αἰσθάνεται μέσα του αὐτὰ πὸ ὀνομάζει ἀποτελέσματα τῆς χάριτος, πὸ βρίσκει τὴν ἀνάπαυση καὶ ὅλη τὴν εἰρήνη τῆς ψυχῆς του στὴν ἐπέμβαση ὀρισμένων ἰδεῶν ἢ νοητικῶν ἐνεργημάτων πίστεως, ἐλπίδας καὶ ἀγάπης καὶ πὸ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο φτάνει νὰ ἱκανοποιῆ καὶ τὸ πνεῦμα του γιὰ ὅλα τὰ ἄλλα προβλήματα ὅλων τῶν συστημάτων, εἶναι, λέγω, ἀδύνατο νὰ τοῦ διαμφισβητήσῃ κανεὶς αὐτὸ πὸ αἰσθάνεται, καί, συνεπῶς, νὰ μὴ ἀναγνωρίσῃ τὸ ἀληθινὸ θεμέλιο πὸ ἔχουν μέσα του, ἢ μέσα στὶς θεησκευτικὲς του πεποιθήσεις, οἱ ψυχικὲς καταστάσεις πὸ ἀποτελοῦν τὴν παρηγορία του καὶ τὴν εὐτυχία του». Τὸ κείμενο αὐτὸ ἀνοίγει τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἀπροκατάληπτη ἔρευνα τοῦ θεησκευτικοῦ συναισθήματος καὶ τῶν ψυχικῶν καταστάσεων τῶν ἀληθινὰ θεησκευόντων, καὶ μάλιστα τῶν μυστικῶν, ἔρευνα πὸ σημεῖωσε μεγάλη ἐπίδοση στὸν αἰῶνα μας καὶ ὀδήγησε σὲ πολὺτιμα συμπεράσματα. Ἐπέτρεψε νὰ ἀνακαλύψωμε πάλι τὴ μυστικὴ πλευρὰ τοῦ ἀνθρώπου, τὴν οὐσία καὶ τὴ δύναμή της καὶ νὰ ζυγίσωμε ὀρθότερα καὶ τὴ λογικὴ του πλευρὰ. Νὰ ξεφύγωμε ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ μονοκόμματος ὀρθολογισμοῦ.

Βασικὴ λοιπὸν ἀρχὴ στὴ χριστιανικὴ μεταφυσικὴ εἶναι ἡ θέση ὅτι ὁ λόγος δὲν εἶναι ἀρκετὸς στὸν λόγο, χρειάζεται ἡ πίστη ἡ ὀποία τὸν στηρίζει καὶ τὸν θεμελιώνει. Τὴν ἴδια ὀρα ὀμως ὁ ἔτσι θεμελιωμένος λόγος θεωρεῖ ἀποστολή του νὰ μετατρέψῃ τὴν ἀλήθεια πὸ προσφέρει ἢ ἀποκάλυψη σὲ ἀλήθεια πὸ κερδίζεται μὲ τὸν λόγο. Ἐτσι εἶναι πὸ μὲ ἀκατάβλητη προσπάθεια, μᾶς ἔδωσαν οἱ χριστιανοὶ φιλόσοφοι τὴ χριστιανικὴ σοφία, ἓνα σῶμα ἀληθειῶν πὸ πηγάζουν ἀπὸ τὴ βοήθεια πὸ παρέχει στὸν λόγο ἢ ἀποκάλυψη. Ὅχι μόνο ἀσυμ-

1. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Gilson ὀ. π. I, σ. 36.

βίβαστα δὲν εἶναι ὁ λόγος καὶ ἡ πίστη στὴ ρίζα τους, γιὰ τὸ χριστιανό, ἀλλὰ ὑπάρχει ἀνάμεσά τους καθαρὸς δεσμὸς ποὺ ἐπιτρέπει τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο.

Θὰ σταματήσωμε σὲ ἓνα ἀκόμη βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς χριστιανικῆς μεταφυσικῆς. Παρατηρήθηκε ὅτι ὁ χριστιανὸς φιλόσοφος διαλέγει πάντα ὠρισμένα μόνον φιλοσοφικὰ προβλήματα καὶ μ' αὐτὰ ἀσχολεῖται. Γιατί γίνεται αὐτὸ καὶ ποιά θέματα ἐκλέγει; Μήπως αὐτὸ σημαίνει ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἀσχοληθῇ μὲ τὸ σύνολο τῆς φιλοσοφίας, ὅπως κάθε ἄλλος φιλόσοφος; Ἄλλο λόγο ἔχει ἡ ἐκλογή του. Ἐκλέγει ἐκεῖνα κυρίως τὰ προβλήματα ποὺ ἡ διερεύνησή τους ἔχει μεγάλη σημασία γιὰ τὴν καθοδήγηση τῆς ὑθησκευτικῆς του ζωῆς. Ἐπειτα δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ἡ ἀποκάλυψη διδάσκει μόνον τὶς ἀλήθειες τὶς ἀναγκαῖες γιὰ τὴ σωτηρία. Εἶναι φυσικὸ λοιπὸν ὁ χριστιανὸς φιλόσοφος νὰ ἐκλέγῃ τὰ προβλήματα ποὺ ἀναφέρονται στὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴ φύση καὶ τὴ μοῖρα τῆς ψυχῆς. Ἀπέναντι στὸ Σωκρατικὸ γνῶθι σαυτὸν ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ἀνακάλυψη τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ λόγου καὶ τοῦ ἠθικοῦ ἐγώ, ἔχομε τώρα ἓνα ἄλλο, τὸ χριστιανικὸ γνῶθι σαυτὸν ποὺ δείχνει πὼς ἡ καθαρὴ αὐτογνωσία ἀνοίγει δρόμο στὸν ἄνθρωπο νὰ ὑψωθῇ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του πρὸς τὸν Θεό. Σοφία, λέγουν οἱ χριστιανοὶ φιλόσοφοι, εἶναι νὰ γνωρίσης τὸ θεὸ καὶ τὸν ἑαυτὸ σου. Ἡ αὐτογνωσία πρέπει νὰ μᾶς ὑψώνῃ στὴ γνώση τοῦ Θεοῦ. Μὲ ἄλλα λόγια ὁ χριστιανὸς ἀποκαλύπτει τὴ θεϊκὴ πλευρὰ τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ εἶναι πλασμένος κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ καὶ θέλει αὐτὴ ἡ θεία πλευρὰ νὰ κυριαρχήσῃ στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ τὸν πλημμυρίσῃ μὲ τὸ φῶς της. Γι' αὐτό, τὸ κύριο πρόβλημα γιὰ κάθε χριστιανὸ φιλόσοφο εἶναι νὰ συλλάβῃ καὶ νὰ βαθύνη, ὅσο μπορεῖ περισσότερο, τὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ Θεό, τὴ σχέση καὶ τὸ δεσμό. Καὶ ἐπειδὴ πνευματικὴ εἶναι αὐτὴ ἡ σχέση γι' αὐτὸ καὶ ἡ χριστιανικὴ φιλοσοφικὴ σκέψη εἶναι ὅλη πνευματικότητα. Καὶ ὅσο περισσότερο πλησιάζει στὴν κατανόηση τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ, τόσο βαθύτερα, πνευματικώτερα βλέπει τὸν ἄνθρωπο. Σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ τὴν τόσο σπουδαία, ὄχι πιά γιὰ τὴν κατανόηση τῆς μοίρας τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως προσπαθοῦσαν οἱ Στωϊκοί, ἀλλὰ γιὰ τὴ δημιουργία νέας μοίρας τοῦ ἀνθρώπου ὡς τέκνου τοῦ Θεοῦ, σ' αὐτὴν δούλεψαν μὲ ἐπιμονὴ καὶ ζῆλο οἱ χριστιανοὶ φιλόσοφοι καὶ διατύπωσαν μεγαλοφυεῖς καὶ βαθειὲς ἀπόψεις, ποὺ καθορίζουν ἀκόμη καὶ σήμερα τὴ ζωὴ μας καὶ τὴ σκέψη μας. Ἄς ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ ὅτι τὸ «μικρὸ δοκίμιο», τὸ πρῶτο ἔργο, ποὺ περιέχει τὴν πρώτη διατύπωση τῆς φιλοσο-

φίας του Σπινόζα ασχολείται με τὸ Θεό, τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν υἰεία τῆς ψυχῆς του. Ἀκριβῶς τὰ θέματα δηλαδή, καὶ τὰ προβλήματα ποὺ δημιούργησεν ἡ μακρὰ χριστιανικὴ φιλοσοφικὴ παράδοση.

Ἐπὶ ἕνα πρόσθετος λόγος ποὺ κάνει τὸ χριστιανὸ φιλόσοφο νὰ περιορίζεται στὴν περιοχὴ ποὺ διαγράψαμε, ἐνῶ θὰ μπορούσε, ὅπως κάθε φιλόσοφος, νὰ ἀπλωθῆ σὲ ὅλα τὰ προβλήματα. Θεωρεῖ μάταιη περιέργεια αὐτὸ τὸ ἀπλωμα. «Τὸ τεχνολογεῖν» (τὸ νὰ ἐξακολουθοῦμε δηλαδή τὶς ὑποδιαίρεσεις τῶν ὄντων) εἶναι λέγει ὁ Λεόντιος ὁ Βυζάντιος (6ος αἰὼν) ἔργο τῶν σκεπτικῶν. Σπρώχνει τὸ πνεῦμα σὲ ἀγὼν ἀνεξάντλητη ἔρευνα. Ποιὸς μᾶς λέγει ὅτι ἡ κάθε νέα γνώση, ποὺ ἔρχεται νὰ προστεθῆ σὲ ὅσα ξέρομε γιὰ τὴν πραγματικότητα, δὲ θὰ τροποποιήσῃ, δὲ θὰ μεταβάλλῃ τὴ σύνθεσιν τοῦ ὄντος ποὺ ἐπιχειροῦμε κάτω ἀπὸ ὠρισμένες ἀρχές; Μιὰ τέτοια ἐργασία, δέχεται ὁ χριστιανὸς φιλόσοφος, εἶναι χωρὶς τέλος καὶ ἐπομένως ἀσκοπη. Γι' αὐτὸ διαλέγει, ὅπως εἶπαμε, ὡς κέντρο τῆς προοπτικῆς του τὸν ἄνθρωπο στὴ σχέση του πρὸς τὸ Θεό, σχέση ποὺ εἶναι σταθερὸ πεδίο ἀναφορᾶς καὶ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ δώσῃ μὲ τάξιν καὶ ἐνότητα τὴ σκέψιν του γιὰ τὰ πρὸς ἐνδιαφέροντα τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου προβλήματα.

Ὅσα εἶπαμε ἐπιτρέπουν νὰ καταλήξωμε συνοπτικὰ στὰ ἀκόλουθα βασικὰ συμπεράσματα γιὰ τὴ χριστιανικὴ μεταφυσικὴ. Δέχονται οἱ χριστιανοὶ φιλόσοφοι ὅτι ἡ ἀληθινὴ φιλοσοφία ἀπόλυτα καὶ καθ' ἑαυτὴν κυτταγμένη ὀφείλει τὴν ἀλήθειαν τῆς στὴ λογικότητά της. Ὡς πρὸς τὴν οὐσίαν δηλαδή τῆς ἀληθινῆς φιλοσοφίας συμφωνοῦν μὲ τοὺς Ἕλληνας. Ἀλλὰ τὴν ἴδια ὥρα οἱ χριστιανοὶ φιλόσοφοι δέχονται ὅτι ἡ συγκρότησις τέτοιας φιλοσοφίας εἶναι ἀδύνατη, χωρὶς τὴ βοήθειαν τῆς ἀποκαλύψεως, ποὺ ἐνεργεῖ σὰν ἀπαραίτητη ἠθικὴ ἀρωγὴ τοῦ λόγου. Στὸ βασικὸ τοῦτο θέμα, στὸν τρόπο δηλαδή μὲ τὸν ὁποῖο προσκτᾶται ἡ ἀληθινὴ φιλοσοφία, διαφωνοῦν ριζικὰ μὲ τοὺς Ἕλληνας. Αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν οὐσιώδη εἴσφορὰ τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος στὸν τομέα τῆς φιλοσοφίας. Κάτω ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐνέργειαν τῆς ἀποκάλυψης ἀναπτύχθηκε ἡ χριστιανικὴ μεταφυσικὴ, αὐτὴ ἡ ἐνέργεια αἶρει τὸ καταπέτασμα καὶ ἀνοίγει ὑπερκόσμιους ὁρίζοντες, αὐτὴ δίνει τὴν ἰδιαίτην ὕψιν τῆς στὴ χριστιανικὴ σκέψιν, καὶ αὐτὴ τὴν ὀδηγεῖ στὴν ἐκλογὴ τῶν θεμάτων τῆς. Καί, ὅπως εἶπαμε, ἀποτελεῖ κάτι τὸ ἐντελῶς νέο στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ἡ θέσις ὅτι ἡ πίστις θεμελιώνει τὸ λόγο. Μὲ τὴ χριστιανικὴ μεταφυσικὴ γιὰ πρώτη φορὰ ὀλοκληρώνεται ἡ ἀνθρωπογνωσία μας. Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι πιά μόνο τὸ λογιζόμενον ὄν, ἀλλὰ τὸ ὄν ποὺ λογικεύεται, ἐπειδὴ πιστεύει.